

Bradley J. Parker (1962) történész, régész, a University of Utah oktatója. Kutatási területe Mezopotámia kultúrája és régészete.

Önálló kötete: *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. The Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki, 2001.

A birodalom peremén

Asszíria anatóliai határa Kr. e. 700 körül – kísérlet a feltérképezésre

Bradley J. Parker

Bevezetés

A határkutatás (*frontier studies*) régóta számos társadalomtudományi területet érintő vita középpontjában áll. Fredrick Jackson Turner már 1893-ban az amerikai történelmi kutatások előterébe állította a határkutatást azzal érvelve, hogy az amerikai társadalom politikai, gazdasági és kulturális alapjait nem Európa hatása alakította ki, hanem Amerika határvidékélménye. A végtelen, „üres” amerikai vadnyugat meghódítása az amerikai telepeseket elválasztotta európai kortársaiktól, miközben az embert próbáló életmód a határzónában létrehozta az individualizmus és demokrácia sajátos amerikai értékeit. Bár ezen elmélet mára több okból is tartahatatlanná vált – például etnocentrizmusa és linearitása miatt –, a Turner tétele által kiváltott vita a mai napig érezteti hatását a határzónát érintő kutatásokban, több tudományterületen is.¹ A határzónák kérdése természetesen a földrajztudósok számára is fontos, akik a 20. század elejétől kezdve a témát saját diskurzusukban tárgyalják.² Az olyan fogalmak, mint a tengeri és légi, politikai és etnikai határok általuk kidolgozott meghatározása valóban alapvető jelentőséggel bírt a modern nemzetállamok fizikai valójának kialakításában.³ A klasszikus antikvitás kutatásában és az ókortörténet egyéb területein is hosszú múltra tekint vissza a határzónák tanulmányozása, különösen a Római Birodalom összefüggésében.⁴ A határkutatás először az akkulturáció folyamatának tanulmányozása révén érte el a társadalomtudományokat és az antropológiát,⁵ utóbb Wallerstein világrendszer-elméletén keresztül.⁶ Az utóbbi években a világrendszer-elmélet azzal segítette a határkutatást, hogy elméleti keretet biztosított a különböző tudományágakban működő kutatóknak, s egyúttal figyelmüket a magterület államalakulatairól a periférikus régiók felé irányította.⁷ A diskurzus hamarosan a régészetre is kiterjedt, amint a kutatók megkísérelték a modell alapvető megállapításait az ókori világra alkalmazni.⁸

A témában zajló csaknem évszázados kutatások ellenére továbbra sincs konszenzus azon osztályozó és összehasonlító keretrendszereket illetően, amelyen belül az interdiszciplináris határkutatás megvalósulhatna.

Annak oka, hogy a témában még nem sikerült konszenzusra jutni, szorosan összefügg a határzónák természetével, és egyúttal érthetővé teszi, miért gyakorolhat hatást e terület a legkülönbözőbb háttérű kutatókra: a határzónahelyzetek *per definitionem* dinamikusak. A különböző kultúrkörök peremén (esetleg azok között) elhelyezkedő határzónák kijelölik azt az ökológiai és földrajzi teret, amelyen belül a kultúrák közötti kapcsolat megvalósul. A határzónák ezért állandóan változnak térben és időben, így egyetlen határzónáról is gyökeresen eltérő képet kapunk, ha más-más kronológiai vagy földrajzi nézőpont szerint vizsgálódunk, nem beszélve a határzónák összehasonlító jellegű kutatásáról. A határzónákon belüli és azok közötti extrém variációs lehetőségekre tekintettel nem meglepő, hogy minden diszciplína megalkotta a maga saját elméleteit és modelljeit a határzónahelyzet tanulmányozására.

Figyelembe véve a határzónákon belüli és azok közötti, valamint a határkutatás elemzési modelljein és megközelítési módjain belüli, illetve azok közötti változatosságot, első lépésként érdemes meghatározni a határzónák tanulmányozásának alapvető célkitűzéseit. Mindenekelőtt tisztáznunk kell a terminológiát, amellyel a határzónák

különböző megjelenési formáit osztályozhatjuk. Másodszor a különböző határzónák összehasonlítását elősegítendő egységes terminológia alapján kell meghatározni és kategorizálni az egyes határhelyzeteket. Harmadszor az egyes határzónákat tanulmányozva a határzónák dinamikája mögött álló mechanizmusok, illetve az azokat befolyásoló tényezők meghatározására összpontosítunk. Negyedszer megkíséreljük megérteni, hogy ezen dinamika hogyan hatott a magterületre és a határzónán túli területekre. Végül az egyes határzónahelyzetek összehasonlítása nyomán modelleket állítunk fel, amelyeken belül a határkutatás közös témáit jellemezhetjük és elemezhetjük.

Jelen tanulmány célja az, hogy megbirkózzon az első feladattal, oly módon, hogy egy specifikus határzónát vesz alaposan szemügyre a történelem egy adott időszakában. Ennek során ismertetem a kategorizációra tett korábbi kísérleteket, és javaslatot teszek munkaterminusok kialakítására, melyek a földrajztudomány bevett terminusain alapulnak. Ezek után az újasszír vaskorból származó (kb. Kr. e. 700) régészeti adatokat a szöveges forrásokkal kiegészítve jellemezek egy bizonyos, a birodalom peremén elhelyezkedő határzónát.

A definíciók kérdése

Hagyományosan az ókori államalakulatok határvonalait nagyjából ugyanúgy jelentik meg a térképeken, mint a modern államokét: vagy határozott vonallal, vagy két elütő színfolt érintkezéseként ábrázolják. Pedig bárki, aki valaha megkísérelte, hogy vitatott határszakaszon lépjen át, tudja, hogy ezek a „vonalak” akadályként működnek, amely az emberek vagy javak szabad áramlását korlátozza két vagy több államalakulat között. Még ott is, ahol a modern határok csődöt mondanak, vagy eleve nem is voltak hivatva visszatartani a határon átmenő forgalmat, valamiféle szűrőként vagy legalábbis akadályként funkcionálhatnak a területek között. Ugyanakkor a „kirekesztő határ” fogalma modern találmány, kialakulása az újkori nemzetállam adminisztratív és politikai határaihoz kötődik, amely még mai világunkban sem szabályozza az élet összes részletét. A politikai határok kifejezetten alkalmatlanok arra, hogy nyelvi határokat jelöljenek ki, ahogy azt az angol nyelv franciaországi helyzetéről kitört legújabb vita is tanúsítja. (A vallás az élet egy másik olyan aspektusa, amelyet bizonyos államok – például Oroszország és Kína – igyekezete ellenére nehéznek bizonyul politikai akarattal határok közé szorítani.)

Annak ellenére, hogy a modern élet ezen és más aspektusait nem zárják közre a modern nemzetállamok politikai határai, a modern kirekesztő határ fogalmi koncepciója mégis olyan előítélet, amellyel a kutatók gyakran közelítenek az ókori világhoz is. Luttwak például mérföldkövet jelentő munkájában, a *The Grand Strategy of the Roman Empire*-ban a Római Birodalom határzónáit Hadrianus korában „tudományos” jelzővel illette, mivel szerinte „a birodalom határait olyan magas fokú precizitással húzták meg, hogy a helyszínen mindenki tudta, mi római terület, és mi nem az”.⁹ Jóllehet azt a feltételezést, hogy a római határzónák világosan definiált választóvonalak lettek volna, számos ókortudós hevesen vitatta,¹⁰ a tény, hogy újabban egy *Shifting Frontiers in Late Antiquity* c. konferencián a vita akörül forgott, hogy léteztek-e lineáris határok az ókorban vagy sem, azt jelzi, hogy ez a kérdés korántsem jutott nyugvópontra.¹¹

A másik elképzelés, amely egy modern, lineáris sztereotípiát vetít az ókori határzónákra, az ún. „természetes” határ koncepciója. A fogalom a földrajztudós Ratzeltől származik 1895-ből, s később Curzon (1907) és Holdich (1916) fejlesztették tovább. Az elméletet, amely az ókori államok és birodalmak politikai határaiként földrajzi határokat képzelt el – jellemzően folyókat és hegyvonulatokat¹² –, nem támasztja alá régészeti lelet vagy történeti forrás. Strabón találó megjegyzése az Euphratésről mint a Római és a Parthus Birodalom közti határzónáról megvilágítja a helyzetet: „A parthyaiai birodalom határát az Euphratés és a túlsó partvidék alkotja, az innenső rész Babylóniáig a rómaiak és az arab törzsfőnökök birtokában van; ez utóbbiak részint azokhoz, részint a rómaiakhoz húznak, már akikkel közelebbi szomszédok” (Strabón XVI. 1. 28, Földy József fordítása).¹³ Ez egyike azon gyakran idézett forrásoknak, amelyek azt illusztrálják, hogy a római korban a folyók nem „természetes” határokként szolgáltak, hanem szállítási és kommunikációs folyósókként.

Hasonló érvek hozhatók fel bármely modern határfogalom – legyen bár „tudományos”, „természetes” vagy bármilyen más – alkalmazhatatlanságára az asszír határzónákkal kapcsolatban is. Ahogy látni fogjuk, például sem a Zagrosz-, sem a Taurusz-hegység nem funkcionált „természetes” határvonalként az asszír vaskorban, és a Tigris és az Euphratés is ugyanazt jelentette az asszírok számára, mint a Duna vagy a Rajna a rómaiaknak: sokkal inkább volt szállítási útvonul, mint határ. Az alábbiakban tárgyalt régészeti és szöveges forrásokból is ki fog derülni, hogy el kell vetnünk a lineáris kirekesztő határok koncepcióját mint modern sztereotípiát, amely nem tükrözi az újkor előtt létező határok természetét.

Ebből az okból különbséget teszek a *határ* (*boundary*), a *határvonal* (*border*) és *határzóna/határvidék* (*frontier*) között. A határ általános kifejezés földrajzi, politikai vagy kulturális entitások elkülönítésére, és ezért magában foglalja a határvonal és a határzóna szűkebb fogalmait is. A határvonal és a határzóna egymással szembeállítható fogalmak. A határvonal térben rögzített lineáris választóvonal, amely – a földrajztudósok szerint – politikai, illetve közigazgatási egységek elválasztására szolgál.¹⁴ A határzóna viszont sokkal lazábban kijelölhető terület vagy átmeneti zóna, amely két különböző fejlettségű politikai, közigazgatási vagy kulturális egység között – esetleg egy ilyen egység és annak hátszögé között – fekszik.¹⁵

Több kutató a demográfiai változások helyszínéül határozta meg a határzónákat, amellet érvelve, hogy ezekre a ritkán lakott területekre kifejezetten jellemző a telepések és pionírok beáramlása.¹⁶ Úgy vélem, a demográfiai változás definícióba emelése – különösen ha egyirányú mozgást feltételezünk – túlságosan is merev, magterület-centrikus nézőpontot eredményezne. Bár a demográfiai változások valóban fontos szerepet játszhatnak – és gyakran játszanak is – a határzónák dinamikájában, ez korántsem szükségszerű. Az ilyen demográfiai változások továbbá sokféle formát ölthetnek. Az alább ismertetésre kerülő régészeti és szöveges források azt mutatják, hogy Asszíria északi határa nem olyan terület volt, ahová a telepések önként vándoroltak volna – szemben például azzal, ahogyan az Észak-Amerika és Dél-Afrika határvidékeinek esetében történt a 18. és 19. században. A demográfiai változások sokkal inkább az idegen népességet határzónákba kényszerítő áttelepítések, valamint a helyi népesség elmenekülésének formájában valósultak meg.

Turner¹⁷ és Lattimore¹⁸ is azon a véleményen volt, hogy a határzónák olyan területek, ahol a telepéseknek lehetősége nyílik a bőséges természeti erőforrások kiaknázására. A kutatók azóta rámutattak arra, hogy az észak-amerikai határzóna a szörmekezeskedelem révén elválaszthatatlanul kötődött az európai kapitalizmushoz,¹⁹ míg a gyémánt- és aranykészletek felfedezése ugyanilyen következménnyel járt Dél-Afrika számára.²⁰ Mások a határzónák gazdasági közvetítő szerepét hangsúlyozták például a letelepedett gazdálkodó és a nomád állattartó életmód között, ahogy az Indiában és másutt látható.²¹ A természeti erőforrások kihasználása valóban nagyban hozzájárul a határzóna dinamikájához, és sok esetben közrejátsszik mind a határzóna, mind a magterület rendszerszintű változásában, nem tartom a határzónahelyzetek egyetlen meghatározó tényezőjének az anyagi javak kinyerését. Miként az eltérő berendezkedésű gazdasági rendszerek közötti határt sem tartom a határzóna kiemelkedően fontos jellemzőjének. Ahogy a demográfia, úgy a gazdaság is csak egy eleme annak a sokrétű jelenségrendszernek, amely a határzónát kialakítja.

A határ vonalakat és határzónákat hagyományosan elválasztó övezetnek tekintették egy vagy több államalakulat, esetleg egy államalakulat és más, alacsony népsűrűségű területek között. Ugyanakkor a globalizációkutatások és a kultúraelmélet újabb kutatási irányzatai rávilágítottak, miként valósulnak meg és kerülnek átértelmezésre a lokális és a terjeszkedő csoportok közötti kulturális kapcsolatok.²² Ahelyett, hogy az érintkezés körzeteire mint az elkülönülés és az elválasztás területeként tekintenének, a kutatók ezen területeket egyre inkább az interakció és a hibrid minták kialakulásának színtereként látják.²³ Richard White elmélete a „köztes területről” (*middle ground*) még egy lépéssel tovább megy, s bemutatja, hogy a korábban elkülönülő népegek között a határzónák interakciós területként működhetnek, amelyek megfelelő körülmények esetén hibrid zónákká vagy „köztes területekké” válhatnak, amely a két kultúra különböző aspektusait egyesíti magában.²⁴ Doyle amellet érvel, hogy gyakran a magterületen kívüli, a határzónában történő interakció az, amely befolyásolja vagy egyenesen kiváltja a központban lezajló változásokat.²⁵ Chase-Dunn és Hall hasonlóképpen foglaltak állást: szerintük éppen a periférius területeken kialakuló társadalmi komplexitás lesz egy új magterületi hatalom kialakulásának legvalószínűbb alapja.²⁶

Ugyan a politikai alakulatok elválasztása a határ vonalakat és határzónákat leggyakrabban tárgyalt megnyilvánulási formája, Hugh Elton *Frontiers of the Roman Empire* című könyve arra hívja fel a figyelmünket, hogy a határzónák nemcsak abban különböznek a határ vonalaktól, hogy ezek területek, nem pedig vonalak, hanem abban is, hogy a határok számos fajtáját magukban foglalják a politikai és közigazgatási határokon túlmenően is. Elton a vallási, etnikai és nyelvi viszonyok, valamint az anyagi kultúra területein húzódó kulturális határokat hangsúlyozza, rámutatva, hogy a politikai határok gyakran nem felelnek meg a kulturális választóvonalaknak. Ebből kiindulva Elton végső soron úgy határozza meg a határzónákat, mint a politikai, kulturális és gazdasági határok egymást átfedő területeit.²⁷

Ha a *határ* terminussal kívánjuk leírni a korlátok és elhatárolások összes kategóriáját, akkor a fenti okfajta rávilágít, hogy jelentős különbségek figyelhetők meg a határok számos fajtája között. Ezen variációk egy része osztályozható a *határ-*

vonat és a *határzóna* pontosabb meghatározásával. Ha a földrajztudósok által használt *határ vonal*-fogalmat mint lineáris elválasztó vonalat, a *határzóna* fogalmát pedig mint átmeneti zónát értjük,²⁸ akkor a fentiek rámutatnak, hogy e terminusok legszélsőségesebb formájukban éppenséggel ellentéteknek is tekinthetők. Így a különböző fajta határokat elhelyezhetjük egy spektrum mentén, melynek a statikus-lineáris áll az egyik végen, s a dinamikus-képlékeny a másikon. Az érvelés egyszerűsége kedvéért hívjuk ezt a „határdinamika kontinuumának” (1. kép). Ha egyetértünk abban, hogy a határdinamika kontinuum a határhelyzetek különbözőségét hivatott jellemezni, akkor a kontinuumot úgy kell elképzelnünk, mint ami a legszélsőségesebb elemével, a statikus határral kezdődik a bal oldalon. A határ ezen fajtája zárt, statikus, térben korlátozó vagy elválasztó vonal. Ahogy balról jobbra haladunk, a határ egyre dinamikusabbá válik. A jobb szélén található a képlékeny határ legextrémebb formája. Ez a fajta határ nyitott, dinamikus, térben terjeszkedő határ- vagy interakciós zóna. Az egyszerűség kedvéért a kontinuumot négy fázisra bontottam balról jobbra: statikus, korlátozó, átjárható és képlékeny. Ezek a kifejezések a határzónahelyzetek leírását segítik, és így inkább jellemeznek különböző területeket a kontinuum mentén, mintsem a kontinuum egy-egy pontjára mutatnának rá.

Amellett, hogy kiemeli a különböző határhelyzetek diverzitását, a fenti eszmefuttatás azt is megmutatta, hogy a határok valójában többdimenziósak. Egy határ elemzésekor tehát az adatok különféle kategóriáival kell dolgoznunk. Eddig politikai, közigazgatási, demográfiai és gazdasági határokat tárgyaltunk, és eközben nemcsak az vált világossá, hogy a határhelyzeteknek számos rétege vagy fajtája van, hanem az is, hogy ezeket is tovább lehet bontani a finom különbségeket érzékelhető alkategóriákra. Ebből az okból öt nagy osztályba rendeztem az adatokat, amelyeket tárgyalni és értékelni fogok a határdinamika-kontinuum segítségével: ezek a földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági adatok (1. kép). Reményeim szerint a legtöbb árnyaltabb alkategória ezen öt átfogó kategória valamelyikébe esik.

A fentiek fényében a határzóna statikus elválasztó vonalból az interakció dinamikus zónájává válik, ahol különböző földrajzi, politikai és kulturális határok találkoznak és lépnek interakcióba, hogy olyan sajátos rendszert hozzanak létre, amely képes a társadalom, a politika és a kultúra megváltoztatására, vagy legalábbis befolyásolására a határ mindkét oldalán. Továbbá, a határdinamika-kontinuum használatával könnyebb lesz a különböző határtípusok osztályozása, leírása és össze-

Határok

	Határ vonal		Határ zóna	
	Statikus	Korlátozó	Átjárható	Képlékeny
Földrajzi	-----			
Politikai	-----			
Demográfiai	-----			
Kulturális	-----			
Gazdasági	-----			

1. kép. A határdinamika kontinuum

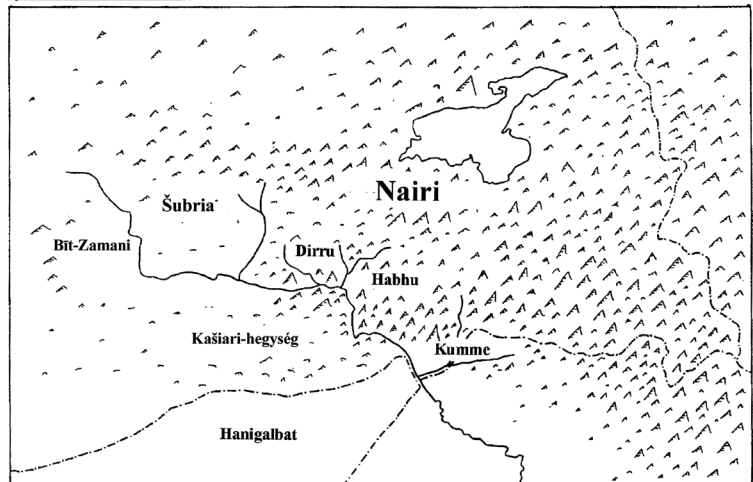
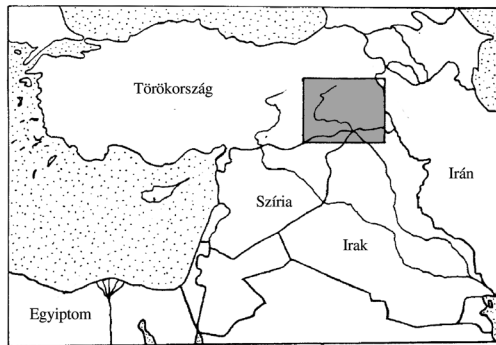
hasonlítása. Luttwak „tudományos” határa például a Római Birodalom esetében így írható le: politikailag statikus és földrajzilag behatárolt, de kulturálisan és gazdaságilag átjárható. A „természetes” határt pedig úgy is meghatározhatjuk, mint földrajzilag statikus vagy korlátozó, de politikailag, kulturálisan és demográfiai képlékeny entitást. Ebből kiindulva és e különbségtevést szem előtt tartva igyekszünk jellemezni Asszíria anatóliai határvidékét a Kr. e. 8. században.

Az adatok meghatározása

A mezopotámiai vaskorban, kb. Kr. e. 1000 és Kr. e. 600 között az Asszír Birodalom volt az akkori világ legnagyobb hatalma. Ezen időszak nagy részében Asszíria uralta az egész Közel-Keletet a mai Irán és Irak között húzódó Zagrosz-hegységtől kezdve a Mediterráneum keleti partvidékéig, és a dél-törökországi Taurusz-hegységtől a Perzsa-öböl partjáig (2. kép). Az Asszír Birodalom jól ismert a Szanhérib (Sîn-ahhē-erība) királyt említő bibliai hivatkozásokból, aki megtámadta Júdát és megostromolta Jeruzsálemet Hiszkiája uralkodása idején, Kr. e. 701-ben.²⁹

Ugyanakkor az Újasszír Birodalom történeti jelentősége nem a róla alkotott modern elképzelésekben rejlik, és nem is a korai zsidó–keresztény világra gyakorolt hatásában. Asszíria jelentősége a világtörténelemben sokkal inkább abban keresendő, hogy a mezopotámiai vaskorban felemelkedett asszír állam a politikai fejlettség teljesen új fokát képviselte az ókori világban. Az asszírok voltak az elsők, akik valódi birodalmat hoztak létre, és a későbbi Perzsa és Római Birodalom is az általuk lefektetett alapra építkezett.

Az ókortörténetben játszott jelentős szerepe ellenére e hajdanvolt hatalmas birodalomról jelen tudásunkban számos fehér folt található. Az elmúlt 150 év nagyszabású közel-keleti

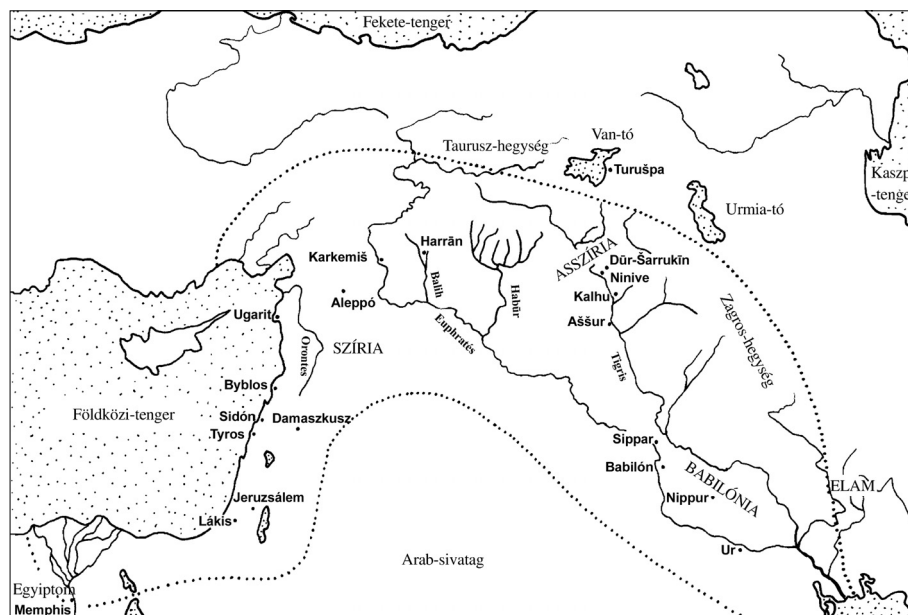

3. kép. Délkelet-Anatólia térképe az asszír hódítás előtt

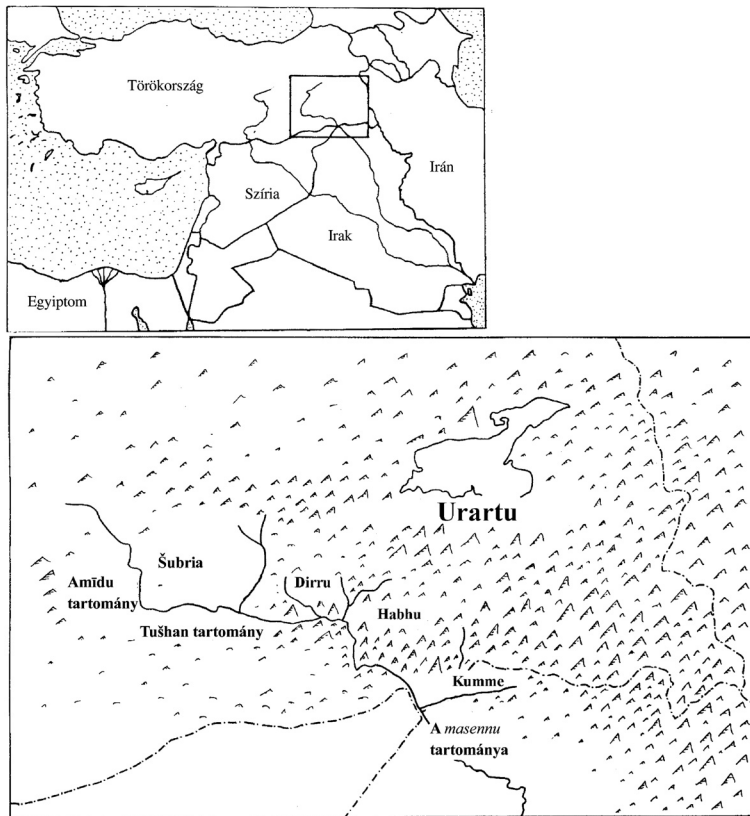
régészeti ásatásai közül sok az asszír fővárosokra (Assur, Kalhu, Khorszábád és Ninive) koncentrált. Amellett, hogy fényt derítettek az asszír paloták pompájára és az Asszír Birodalom anyagi kultúrájának más emlékeire, ezek az ásatások hozták napvilágra a mezopotámiai vaskor legtöbb írásos emlékét,³⁰ többek között a királyi levelezést és az *annales* típusú szövegeket. Azóta kisebb léptékű, de tudományos módszertanukat tekintve alaposabb ásatások és felmérések további adatokkal járultak hozzá e fontos korszakról folyamatosan bővülő tudásunkhoz.

Mindazonáltal az Asszír Birodalomra vonatkozó kutatások eddig a központi asszír területekre és néhány nyugati tartományra koncentráltak. Egészen eddig kevés régész és történész foglalkozott a birodalom periférikus területeivel. Az írott források természete, amelyek eredendően elfogultak a központtal szemben, valamint a magterületen kívüli régészeti források szűkösége ahhoz vezetett, hogy alig irányult figyelem a határzónákra, ahol a birodalmi terjeszkedés és a birodalom és a periféria közötti kölcsönhatás ténylegesen lezajlott.

A történeti források tanúsága szerint az újasszír birodalmi időszak (Kr. e. 930–610) előtt, a hegyesek láncolatában – amelyet az asszír magterületől északkeletre az iráni Zagrosz és észak-északnyugatra pedig a délke-

2. kép. Az Asszír Birodalom térképe legnagyobb kiterjedésének idején (kb. Kr. e. 670)

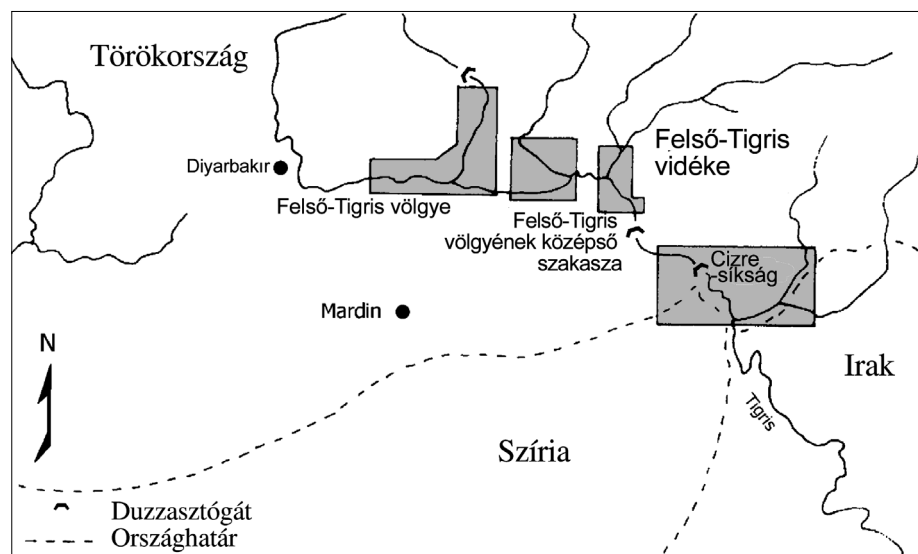
4. kép. Délkelet-Anatólia térképe az asszír hódítás után

let-törökországi Taurusz alkot a politikai központosítás különböző szintjein álló államalakulatok mozaikja figyelhető meg. Olyan nagy területű, erősen központosított államok is ide tartoztak, mint Hanigalbat, amelynek befolyása kiterjedt központjától, az észak-szíriai Habūr-folyó menti síkságtól egészen Délkelet-Anatóliáig; a modern Diyarbakır környékén fekvő Bīt-Zamini; a Diyarbakirtól északkeletre fekvő Šubria; vagy Kumme, mely a mai Zakhótól északra feküdt. Az északi hegyvidék, amelyet az asszírok Nairi és Habhu néven ismertek, szintén számos más, kevésbé központosított államot foglaltak magukba, így például a Tigris felső folyásánál fekvő korai vaskori államokat, valamint Dirru városait és falvait a Bohtan és Garzan folyók vízgyűjtő medencéjének területén (3. kép).

Az újasszír birodalmi terjeszkedés visszafordíthatatlanul megváltoztatta ezt a geopolitikai elrendezést. Egyedül Kumme magterülete vésztele át az asszír hódítást, bár asszír vazallusállamává süllyedt, és korábbi területeinek nagy részét az asszír *masennu* (főkincstartó) tartományához csatolták. Az Újasszír Birodalom első évtizedeiben Hanigalbatot teljesen elpusztították, ezzel megnyitva az utat Asszíria előtt, hogy hódítsa az egész Felső-Tigris régióját. Bīt-Zamaniból és a Tigris felső folyásának völgyéből szervezték meg Amīdu

és Tušhan tartományokat, míg Šubriát végül Upummu és Kulimмери tartományokká alakították át. Nairi és Habhu kevésbé jelentős közösségei közül egyeseket elpusztítottak, másokat ütközőterületnek használtak, megint mások pedig arra kényszerültek, hogy Asszíria ellen egymással lépjenek szövetségre, létrehozva ezáltal Urartu államát (4. kép). Az Urartui Királyság végül akkora birodalommá nőtte ki magát, amely magában foglalta Anatólia egész keleti felét, s a Szeván-tó (mai Örményország) és az Urmia-tó (a mai Irán északnyugati csücskében) körüli területeket. Urartu hatalma sok észak-szíriai és levantei városállamra is kiterjedt, s ezzel olyan politikai rendszert alkotott, amely méretét tekintve még Asszírival is felvette a versenyt.³¹ Az Újasszír Birodalom északi irányú terjeszkedésének e rövid összefoglalása is azt támasztja alá, hogy Délkelet-Anatólia valóban az újasszír terjeszkedés kiemelt fontosságú területe volt.

Ez a tanulmány három elkülönülő területre koncentrálna, amelyek a Tigris mellett húzódnak Délkelet-Anatóliában. Bár kutatásaim régészeti alapjait elsősorban a Felső-Tigris régiójában 1988–1992 között végzett terepbejárásokon előkerült leletek képezik,³² a régészeti és különösen a szöveges források elemzése nem korlátozódik egyes terepbejárásokkal átvizsgált területekre, hanem arra a nagyobb földrajzi térségre koncentrálna, amelyben e területek eredetileg elhelyezkedtek.³³ Az első vizsgált terület a Cizre-síkság, a mai Törökország, Irak és Szíria határai találkozásának közelében. A második terület két szomszédos régióból áll a Bohtan és a Garzan folyók völgyeiben. A harmadik terület a Felső-Tigris völgyét foglalja magában a modern Bismil városa és a Tigris és Batman folyók összefolyása között, valamint a Batman folyó völgyét a Batman felső folyásánál kialakított gát és a Tigris között (5. kép).

5. kép. A tanulmányban hivatkozott terepbejárások helyét mutató térkép (Algaze 1989a; Algaze et al. 1991 alapján)

Asszír-ánatóliai határzónája

Földrajzi határok

Délkelet-Anatólia földrajza éles ellentétben áll a mai Észak-Irak területén fekvő asszír magterületével. Az asszír magterületet steppe borítja lankás dombokkal, amíg a kelet-anatóliai táj felett a Taurusz-hegység uralkodik, amely Törökország égei-tengeri partvidékétől az iráni Zagrosz-hegységig húzódik. Ez a hegyvonulat nagy szintkülönbséget eredményez a mezopotámiai alföld és az anatóliai hegyvidék között. Az asszír magterület átlagos tengerszint feletti magassága 200 méter, a Felső-Tigris völgyében, a modern Diyarbakirtól keletre, 600 méter. A Van-tónál a Kelet-Anatóliai-fennsík majdnem 1000 méterrel magasabban fekszik.³⁴ Egyrészt a szíriai és az iraki steppe, másrészt az Anatóliai-fennsík közötti hirtelen szintnövekedés nemcsak azt jelenti, hogy a domborzat változatosává válik, hanem azt is, hogy jelentős különbségek alakulnak ki az éghajlat, a csapadékmennyiség és ennek megfelelően a gazdaság tekintetében.³⁵

Az asszír alföldön és Észak-Szíriában a búzát és árpat termelő – nem öntözéses – gazdálkodás jelentette az extenzív mezőgazdaságra és állattartásra épülő gazdaság gerincét. Ugyan Asszír-ánatólia központját számos folyó szeli keresztül – Tigris, Hoszr, Felső- és Alsó-Záb –, földrajzi adottságai miatt az itt folytatott intenzív öntözéses földművelés csak néhány területre korlátozódott közvetlenül folyók mentén vagy ott, ahová öntözőcsatornákon el tudták vezetni a vizet.³⁶ Így tehát az extenzív „dry farming” gazdálkodásnak köszönhetően Észak-Szíria és Észak-Irak alföldjein a 200 mm-es éves csapadékmennyiséget (ez az öntözés nélküli földművelés alsó határa) meghaladó területeken elszórt települések sora alakult ki.³⁷ Asszír-ánatólia déli részén, valamint Szíria középső és déli területein a csapadék nem elégséges az öntözés nélküli földművelés folyamatos biztosításához.

Ugyan az anatóliai hegyvidéken nagyobb az éves csapadék mennyisége, a nagy kiterjedésű szántóföldek hiánya miatt – amelyek a mezopotámiai alföldet jellemezték – a felföld gazdasága főleg állattartásra épült, és kevésbé az extenzív mezőgazdaságra. A földrajzi adottságok és a megfelelő termőtalaj hiánya, valamint a rövid vegetációs időszak mind szerepet játszottak abban, hogy Kelet-Anatóliában nagy területek alkalmatlanok voltak a mezőgazdasági termelésre.³⁸

A szintkülönbség és a vele járó eltérések az éghajlat és a csapadékmennyiség tekintetében, főleg, ha számításba vesszük a Taurusz előhegységének embert próbáló terepét, jól érzékelhető határt alakított ki a két terület között. Ugyanakkor a Taurusz-hegyvonulat nemcsak földrajzi határként szolgált Asszír-ánatólia és az anatóliai peremvidék között, hanem a természeti forrásokban szegény mezopotámiai alföld és az azokban gazdag anatóliai hegyvidék közötti határzónaként is. Az előbbi régió kevés más természeti erőforrással rendelkezett Észak-Mezopotámia extenzív mezőgazdaságra alkalmas adottságain kívül. Ennek ellenkezője igaz az anatóliai felföldre, ahol fa, fémek és féldrágakövek is bőséggel álltak rendelkezésre.³⁹ A Közel-Kelet leggazdagabb rézbányái még ma is a közép-anatóliai Ergani Maden térségében találhatóak. Anatólia nagy mennyiségű vas-készlettel is bír, és az Asszír Birodalom első számú vasforrásának számított.⁴⁰ Maxwell-Hyslop kimutatta, hogy az ércforrá-

sok pusztája léte csak részben oldotta meg az ókori fémművesek problémáit. Mivel több mint nyolc tonna faszénre van szükség egy tonna vasérc megolvasztásához, csak a sűrű erdő közelében található érclelőhelyek – miként a Taurusz-hegységbeliek – esetében volt megoldható a kitermelés és a kiolvasztás.⁴¹ Az asszírok függését e terület érc- és nyersanyagkészleteitől – amelyek a mezopotámiai alföldön nem voltak fellelhetők – jól példázzák az asszír zsákmánylisták, amelyek nagy mennyiségű rézről, vasról és egyéb értékes javokról tesznek említést – ezek mind a birodalom északi határzónájába tartozó ellenséges és vazallusállamokból származtak.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a „földrajzi határ” fogalmán belül számos alkategória azonosítható, amelyek Asszír-ánatóliai határzónájának földrajzi arculatát kialakították. Észak-Mezopotámia és Délkelet-Anatólia földrajzára bizonyos szempontból jól illik a földrajztudósok „természetes határ” fogalma.⁴² Ezt a térséget szélsőségesen változatos domborzat jellemzi, amely egészen biztosan korlátozta mind a határzónába való bejutást, mind az azon belüli mozgást. Ugyanakkor felfedezhető a földrajzi határ két olyan aspektusa is, amelyet a földrajztudósok figyelmen kívül hagytak. Az egyik elválasztotta a két térséget, a másik egyesítette őket. Először is a csapadéeloszlásbeli és talajtípusbeli különbségek azt eredményezték, hogy látványos eltérések alakultak ki az élelemtermelési módszerekben Észak-Mezopotámiában és Délkelet-Anatóliában. Habár feltételezhetjük, hogy az élelemtermelés eltérő stratégiai kulturális különbségekhez vezettek a táplálkozás és a háziasszír-ánatóliai határzónájára. Az a tény, hogy olyan nyersanyagok, mint a fa és a fémek, Észak-Mezopotámiában nem voltak elérhetőek, de Délkelet-Anatóliában igen, fontos szerepet játszott Asszír-ánatóliai határzónájában (lásd erről alább).

Politikai határok

Asszír-ánatólia behatolását Délkelet-Anatólia Felső-Tigris régiójába három fázisra bonthatjuk:

1. Nirdun (a Felső-Tigris folyóvölgye) elfoglalása és átszervezése Tušhan tartománnyá II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 883–859) uralkodása alatt;
2. Ulluba meghódítása (Cizre-síkság és a környező terület) és átszervezése a *masennu* tartományává III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 744–727) uralkodása alatt;
3. Šubria meghódítása (Taurusz előhegységében, a Murat folyótól délre) és felosztása Upummu és Kullumeri tartományokká Aššur-ah-iddina uralkodása idején (Kr. e. 680–669, 4. kép).

Mivel majdnem az összes a Felső-Tigrishez köthető királyi levezetés III. Tukulti-apil-Ešarra és II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705) idejére tehető,⁴³ ez a tanulmány elsősorban a Kr. e. 8. század második felére összpontosít, tehát az asszír behatolás második fázisára és a röviddel ezt követő idősakra.

Asszír-ánatólia első nagyszabású, Délkelet-Anatólia egyes részeinek annexiójára irányuló hadjárata Kr. e. 882-ben zajlott. Ez volt az az év, amikor II. Aššur-nāšir-apli, válaszul arra a fenye-

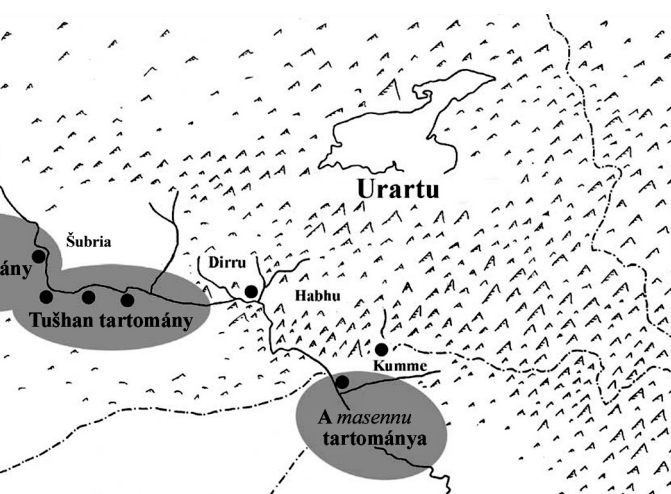
getésre, ami AsszírIA szövetségeseit Damdamussa városánál érte – s amelyre az asszír őrök mint „lázdásra” hivatkoztak –, katonai fennhatósága alá vonta a Felső-Tigris területének nagy részét.⁴⁴ A szöveges és régészeti források arra engednek következtetni, hogy II. Aššur-nāšir-apli szándéka a Tigris-medence egyes részeinek tartós megszállására irányult, mert ebben az időben történt, hogy létrehozták az első megerősített központot a Felső-Tigris mentén, amelyet később egy sor másik követett. A legfontosabb erődítmény ezek közül Tušhan városa volt, amely az azonos nevű tartomány fővárosa is lett. Aššur-nāšir-apli részletesen leírja a város építését: körülvette fallal, épített egy palotát és nagy raktárakat, és egy hajóhíd segítségével átkelt a Tigrisen, hogy összeköttetést biztosítson a lakosoknak a folyó északi partján fekvő termékeny földekhez.⁴⁵ Három évvel később két újabb megerősített várost épített (Tidu és Sinabu) szabályos távolságra egymástól, Tušhan városától keletre.⁴⁶

A Felső-Tigris déli partja mentén még ma is jól láthatóan kirajzolódik az erődítmények sora. Három olyan nagy tellt is ismerünk a Tigris-medencében Diyarbakirtól keletre, amely jelentős újasszír kori réteggel rendelkezik. A lelőhelyek felszíni morfológiája alapján nyilvánvaló, hogy eredetileg mindegyik tellhez tornyokkal szegélyezett monumentális kapu tartozott, amely stratégiai okokból északra, a folyó felé nézett.

A Délkelet-Anatólia történeti földrajzával foglalkozó kiterjedt kutatás eredményeként ezen telleket majdnem teljesen bizonyosan az asszír szövegekben említett erődítményekhez köthetjük.⁴⁷ Ezen rekonstrukció alapján Tušhan városát Ziyaret Tepével azonosíthatjuk (kb. 10 km-re keletre a mai Bismil városától), Tidu városa Üçtepe területére tehető (kb. 10 km-re Bismiltől nyugatra), Sinabu pedig a mai Muratşanak felel meg (korábban Pornak; kb. 30 km-re nyugatra Bismiltől).⁴⁸ A modern Diyarbakır az ősi Amīdu városra épült rá (6. kép).

Újabb régészeti ásatások megerősítették, hogy Ziyaret Tepe az Újasszír Birodalom időszakában kiterjedt település volt.⁴⁹ A kezdetben egy magas domb tetején meghúzódó viszonylag kis, néhány hektáros faluból a korai vaskorban nagy, több mint 32 hektáros központ nőtt ki magát, amely az asszír korban magában foglalta a dombot és dombon túlnyúló alsóvárost is.⁵⁰ A Ziyaret Tepe-i alsóváros magnetometriai felmérései⁵¹ a falak és tornyok jelentős megerősítését fedték fel, valamint további monumentális építményeket. A felszíni feltárások során számos terrakottából készült, oroszlánnak tűnő karmos lábat találtak, amelyek hatalmas kapuőrző szobrokhoz tartozhattak (7. kép). Az Üçtepénél (az asszír Tidu) végzett ásatások szintén jelentős építményeket tártak fel, például egy több mint 3 méter széles, a citadellát védő falat az asszír birodalmi időszak idejéből.⁵²

II. Aššur-nāšir-apli volt az első asszír király, aki az általunk másodikként vizsgált területre merészkedett: a Garzan és Bohtan folyók völgyébe. Miután Kr. e. 879-ben felavatta új palotáját Tušhan városában, nehéz harci szekerek, lovasság és speciálisan kiképzett csapatok elit osztagát választotta ki, hogy gyors csapást mérhessen keleti irányban. Ez az elit erő egy nap alatt érte el a Garzan folyó (az asszír Dirru) völgyét, és a következő néhány nap leforgása alatt lerohanta a szomszédos Bohtan-folyó völgyének (asszír Habhu) falvait és városait (6. kép).⁵³

6. kép. Délkelet-Anatólia térképe a Kr. e. 8. században, kiemelve AsszírIA három kulcsfontosságú határtartományát. A pontok az ismert asszír erődítményeket jelölik. Ezek balról jobbra a következők Tušhan tartományban: Sinabu, Tidu, Tušhan. A Tigris–Bohtan torkolatnál (Dirru és Habhu között) fekvő erődítményekre az NL 67 asszír levél utal (Parker 1997b és 2001), a település neve nem ismert. A Tigris mentén, a masennu tartományában található erődített központot az asszírok Šabirešunak hívták. A kummei erőd neve nem ismert.

A Felső-Tigris völgyében megszerzett területek katonai konszolidálására tett erőfeszítéseivel szemben II. Aššur-nāšir-apli nem kísérelte meg megalapozni a tartós asszír jelenlétet a Garzan és Bohtan völgyeiben. Az e területtel szemben megnyilvánuló asszír érdektelenség oka ismeretlen számunkra, de a térség történetének és régészeti anyagának áttekintése felvet néhány lehetséges magyarázatot. Az első és legfontosabb e terület geopolitikai helyzete az asszír birodalmi korban. Mindkét völgy közel helyezkedett el AsszírIA legveszélyesebb vetélytársának, Urartu királyságának déli területeihez. A nehéz hegyi terep, amely körülveszi ezeket a völgyeket, és nyugaton és délkeleten elválasztja az asszír tartományoktól, logisztikai szempontból igencsak megnehezítette az asszírok számára a tartós jelenlétre berendezkedést. Továbbá a Tigristől északra eső völgyek telepésekkel való benépesítése urartui megtorlásokhoz vezethetett volna. Aššur-nāšir-apli első betörése után

7. kép. Terrakotta oroszlánmancs Ziyaret Tepéből

a Bohtan és Garzan völgyeibe nyilvánvalóvá vált az asszír hivatalnokok számára, hogy az ottani államok nem jelentenek valós fenyegetést a szomszédos asszír tartományokra. Ha a II. Aššur-nāšir-apli hadjárata alatt készült zsákmánylistából indulunk ki, az is elképzelhető, hogy az asszír hivatalnokok pontosan kiszámolták, mennyivel kerülne többre ezen elzárt völgyek megvédeése és az itteni asszír adminisztráció kiépítése, mint a völgyekből származó jövedelem.

III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodása a közvetlen asszír beavatkozás kezdetét jelenti a Cizre-síkság területén: ekkor építettek fel egy vagy több erődítményt a Felső-Tigris középső részén. A birodalmi időszak első 200 évében az asszír hatalom megelégedett azzal, hogy Cizre területét egyik megbízható vazallusa, Kumme állam felügyeletére bízta. Ám a Kr. e. 8. század első felében az urartuiak jelentős mértékben behatoltak a Cizrétől északra eső hegyvidéki területre, és III. Tukulti-apil-Ešarra trónra lépésének (Kr. e. 745) idején abba a helyzetbe kerültek, hogy közvetlenül fenyegethették Asszír fennhatóságát a területen.⁵⁴ Az urartuiak eddigre arámi törzsekkel léptek szövetségre, akik a Cizrétől északra eső hegyvidéken tanyáztak, és a III. Tukulti-apil-Ešarra trónra lépését körülvevő fejtelenséget kihasználva meggyőzték őket, hogy lázadjanak fel Kumme ellen. A Kr. e. 738-ban kibontakozó harcok során III. Tukulti-apil-Ešarra legyőzte az arámiakat – s feltételezhetjük, hogy urartui szövetségeseiket is –, és a területet a *masennu* tartományához csatolták.

III. Tukulti-apil-Ešarra számos lépést tett annak érdekében, hogy konszolidálja a Cizre régiójában elfoglalt területeket, így több megerősített központot hozott létre a Cizre-síkságon. A Cizre-síkság terepbejárásának adatai arra utalnak, hogy három település növekedett nagyobb központtá az Asszír Birodalom idején. Ezek a települések egyenlő távolságra helyezkedtek el egymástól a fennsík központi területén, és mindegyik kisebb vidéki települések sorát ellenőrizte.⁵⁵

Egy érdekes, ám némileg komplikált levél a kalhui korpuszból (NL 67) leírja III. Tukulti-apil-Ešarra erőfeszítéseit, hogy erődítményt építsen a Felső-Tigris középső régiójában, valószínűleg a Tigris és a Bohtan torkolatának közelében (6. kép).⁵⁶ A Cizre-síkságon található erődöktől eltérően ez az erősség nem gazdag, mezőgazdaságra alkalmas terület közepén állt, hanem a Felső-Tigris középső folyásának barátságtalan vidékén, ahol a folyami szállítást felügyelhetette és irányíthatta.

A fenti politikatörténeti áttekintés megerősíti, hogy ugyan Délkelet-Anatólia földrajzi adottsága korlátozhatta Asszíriát abban, hogy bekebelezze a Felső-Tigris-régiót, kitolva a folyamatot száz évre, mégsem gátolta meg Asszíriát, hogy végül anektálja a Tigris ökológiai folyosójának nagy részét. III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodásának idejére Tušhan tartomány a Felső-Tigris völgyében és a *masennu* tartománya a Cizre-síkságon az asszír tartományi és katonai közigazgatás legészakibb pontjaként szolgált.

Ami a királyi levelezésből ránk maradt, azt sugallja, hogy a tartományokat hivatalnokok egész csoportja irányította, a hierarchia csúcán a helytartóval.⁵⁷ Ránk maradt egy terjedelmes levélkorpusz, amely a Kr. e. 8. század utolsó felére datálható. A leveleket Tušhan és a *masennu* tartományának helytartói írták az asszír királynak. E levelek nemcsak az asszír helytartók katonai és gazdasági feladataira vetnek fényt, hanem sok esetben személyükre is, amit egyébként nem ismernénk.⁵⁸

A második legfontosabb hivatalnok a tartományi igazgatásban valószínűleg a helytartó helyettese volt, hiszen a címe (*šaniu*) szó szerint azt jelenti: „második”. A források sokkal kevésbé világosak a tartományi középhivatalnokokat és az ő feladataikat illetően, bár az írnokok, a közmunka-felügyelők és a cohorsparancsnokok biztosan fontos szerepet játszottak az adminisztrációban. A helyi irányításban alacsony rangú hivatalnokok sora vett részt a vidéki falvakban az egész birodalom területén. A hierarchia e legalsó fokán a „falugazgatók” (*rab ālāni*) álltak. Ezek a hivatalnokok, ahogy a nevük is mutatja, kisebb területek ügyeit felügyelték.

Az asszír tartományi közigazgatás hatókörén túl az asszír fennhatóság jelentősen gyengült. Az asszír határzóna ezen jellemzője világosan látszik a *masennu* tartományától (Cizre-síkság) északra és keletre fekvő térség esetében, ahol az asszír befolyást nagyban meghatározta a szomszédos államokhoz fűződő viszony, amely vazallus- vagy ütközőállami szövetség formáját vehette fel. A vazallusállamok Asszír felé teljesítendő kötelezettségeik betartására „királyi küldötteket” (*qēpu*) neveztek ki, hogy azok megfigyeljék a térségben zajló tevékenységet, és megvédjék az asszír érdekeket a periféria államaiban. Ezek a küldöttek lovascsapattal rendelkeztek. Amellett, hogy biztosították a vazallusállamok együttműködését, a másik legfontosabb feladatuk az volt, hogy hírszerzőként információt gyűjtsenek a határzónán túl folyó politikai és katonai eseményekről. Ehhez a küldöttek kém- és informátorhálózattal rendelkeztek (*daiālu*). Az asszír kémek leveleikben az anatóliai határzónából ellenséges erők összeapásairól, csapatmozgásról, szomszédos államok belpolitikájáról tettek jelentéseket.⁵⁹ Az asszír kémrendszer rendkívül hatékonyan működött, ahogy azt tanúsítja az urartui fővárosban lezajlott események gyors továbbítása az asszír király számára.⁶⁰ Ugyanakkor két Tušhan helytartójától⁶¹ és egy Amīdu helytartójától⁶² származó levélből az is kiderül, hogy nem egyedül az asszírok folytattak kémkedést. Az urartuiak nemcsak kémeket küldtek az asszír tartományokba, hanem gyakran próbálták meg tárgyalás vagy fenyegetés útján rávenni az asszír vazallusokat a szövetségváltásra.⁶³

Az asszír tartományi adminisztráció invazív természete azt eredményezte, hogy politikai és közigazgatási tekintetben Asszír anatóliai határzónája rendkívül korlátozóvá vált. Amint az asszírok biztosították hegemoniájukat egy határvidék felett, az asszír tartományi közigazgatás csápjai elérték a helyi társadalom legalsó szintjére is. Ráadásul ebben a térségben az asszírok uralmát nem érte komolyabb kihívás: a birodalom fennállásáig ez volt az egyik olyan határzóna, amely fölött az asszír uralom a legszilárdabb maradt.

Demográfiai határok

Ideológiai értelemben az asszírok a határzónára a civilizált világ és a káosz uralta periféria közti határként tekintettek, ahol Aššur isten „belső” birodalma állt szemben a kaotikus, meghatározatlan „külső” barbár területekkel.⁶⁴ Ugyanakkor Asszír északi határzónája a valóságban a legkevésbé sem volt a „civilizált” és a „barbár” világ határa. A szöveges források alapján Délkelet-Anatólia ebben az időszakban nagy múltra visszatekintő, etnikailag és nyelvileg sokszínű, a politikai és társadal-

mi fejlettség különböző fokán álló népcsoportok régiójaként jelenik meg.⁶⁵ Mintegy 60 királyt említ I. Tukulti-apil-Ešarra felirata, mint akik „Nairi földjén” uralkodtak az 1. évezred fordulója előtt. Az arámi törzsek békésen szivárogtak be az asszír peremvidékre a Kr. e. 2. évezred második felében.⁶⁶ Az évezred végére az arámiak szervezett támadást is képesek voltak Észak-Mezopotámia ellen vezetni. Ugyan I. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 1114–1076) ötödik hadjáratában legyőzte az Ahlamu arámiak nagy haderejét Dzsebel Bisri területén (Szíria), ez a győzelem csak korlátozott sikert jelentett, hiszen az uralkodó kénytelen volt még nem kevesebb mint 28 alkalommal átkelni az Euphrátesen, hogy az arámiakkal harcoljon.⁶⁷

Korai asszír királyfeliratok leírásaiból tudható, hogy a kummeiek Anatólia délkeleti szegletében éltek, már jóval azelőtt, hogy AsszírIA jelentős hatalommá vált volna. Kr. e. 895-ben az asszír II. Adad-nīrārī csapatokat küldött, hogy Kumme királyával szövetségben harcoljanak – Kumme ebben az időben politikai súllyal rendelkező állam volt. A szöveges források azt mutatják, hogy számos más csoport is – mint például az ukuiak és a Bohtan és Garzan folyók völgyében lakó főnökségi társadalmak („akiknek népe vadkecske módjára kóborolt a hegyekben”) – lakott a Cizre-síkságtól északra eső területen és a Felső-Tigris közepső folyásánál.

A Felső-Tigris régiójában a helyzet ugyanilyen összetett. Bīt-Zamani állama volt talán a legnagyobb hatalmú államalakulat ebben a térségben az újasszír birodalmi terjeszkedést megelőzően. A Bīt-Zamani ellen II. Tukulti-Ninurta uralkodása alatt kezdődtek meg az asszír támadások (Kr. e. 886-ban), de miután a város rövid időre asszír vazallus lett, II. Aššur-nāšir-apli rákényszerült, hogy Kr. e. 879-ben újra megtámadja, amikor az asszírbarát uralkodó hatalmát megdöntötték egy lázadás során. A támadás nyomán a II. Aššur-nāšir-apli által begyűjtött hadisarc gazdagsága lenyűgöző. A felsorolásban a terület szokásos termékeit is számba veszik, mint például juh, kecske, ökör, de a lista nagy mennyiségű fémet – aranyat, ezüstöt, bronzot, vasat és ónt – is említ.⁶⁸ A Bīt-Zamani uralkodói által felhalmozott gazdagság nemcsak az állam azon képességére mutat rá, hogy felesleget gyűjtsön, hanem mivel a listában említett javak közül sok nem található meg Délkelet-Anatóliában, arra is következtetni enged, hogy Bīt-Zamani már jóval az asszír invázió előtt is fontos résztvevője volt a közel-keleti távolsági kereskedelemnek.

A szöveges források más etnikai csoportokat is említene, amelyek közül néhányat még összetettebb politikai szervezethez jellemezték. A šubriaiak például, akik valószínűleg hurri eredetűek lehettek, nagy területet tartottak fennhatóságuk alatt a Felső-Tigris folyó völgyében. Az asszírok komolyan érdeklődtek Šubria állama iránt annak természeti erőforrásai miatt, az ország faanyagban kifejezetten, de még fémekben is bővelkedett. II. Šarrukīn uralkodása alatt (Kr. e. 721–705) Šubriát egy bizonyos Hu-Tešup uralta. Ez és további, hurri etimológiát⁶⁹ mutató⁷⁰ šubriai nevek alapján néhány kutató arra a következtetésre jutott, hogy ezt az államot főleg hurri népesség lakhatta, és talán ez lehetett a végső tartózkodási helye (vagy esetleg az eredeti hazája) a hurri civilizációnak, amely a késő bronzkor idején Észak-Szíria és Észak-Mezopotámia nagy részét uralta.⁷¹ Ugyanakkor Hu-Tešupon kívül két másik személyt nevez meg II. Šarrukīn levelezése šubriaiaként, és mindkét esetben nevük inkább arámi, mint hurri etimológiával bír.⁷² Ugyan ez

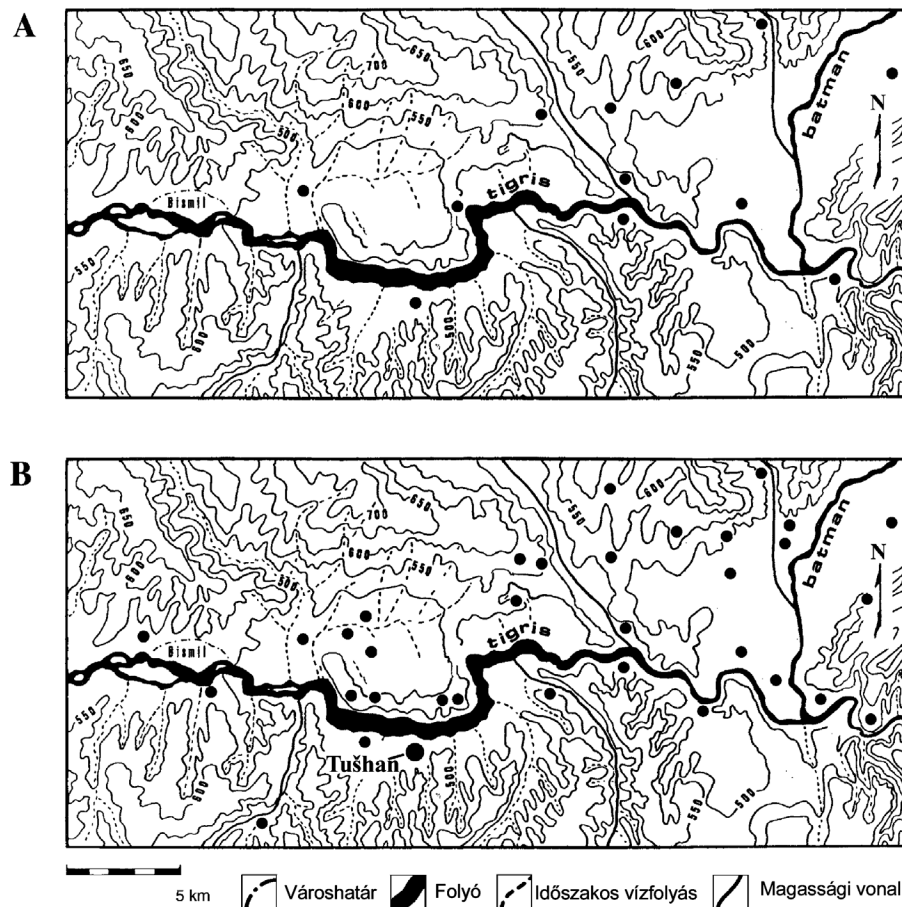
aligha szolgálhat döntő bizonyítékként, a rendelkezésre álló adatok szerint a šubriai társadalom többetnikumú volt: hurri, arámi, urartui és asszír népességből tevődött össze.⁷³

Az asszírok és šubriaiak közötti ellentétek egyik forrását a menekültek befogadása jelentette. Šubria az öt körülvevő birodalmakkal (északon Urartu, délen AsszírIA) szembeni ellenállás és „semlegesség” jeleként menedéket biztosított a birodalmi hatalom elől menekülő szökevények számára, amit talán legjobban egy Tušhanból származó asszír levél mutat be: „a férfiak, akik elszöktek a király szolgálatából, és odamentek [Šubriába], és ő [a šubriai uralkodó] földet, kertet és házat ajándékoz nekik, letelepíti őket a földjén, ők pedig ott maradnak.”⁷⁴ Számos esetben az asszír hatóságok a szökevények után eredtek Šubriába, csak hogy megtudják, Šubria elrejtette-e vagy továbbengedte őket.

A régió legkomplexebb állama minden bizonnyal Urartu királysága volt. Központjában a Van-tóval a kelet-anatóliai felföldön elterülő Urartu volt az a határzónán túli hatalom, amelyre korábban már utaltunk. Mivel Urartu különböző hegyi törzsek laza szövetségéeként jött létre Kelet-Anatóliában, társadalmi kétségtelenül etnikailag kevert volt. Noha Urartu sohasem szállta meg a Felső-Tigris területét, az asszír levelezésből úgy tűnik, hogy az asszír hatóságokat aggasztotta az urartui katonai fenyegetés. Mint ahogy már említettük, az asszírok kiterjedt hírszerzési hálózattal rendelkeztek, amely rendszeresen küldött kímeket mélyen az urartui területekre, hogy információ gyűjtsenek.

Délkelet-Anatólia tehát sok etnikai csoportnak adott otthont. Az asszír birodalmi időszak végére azonban több nem őslakos etnikai csoport érkezett a Felső-Tigris régiójába. Az asszírok hajtották végre Mezopotámia történetének legnagyobb mértékű kényszerbetelepítéseit. Több forrás is utal III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 744–727) idejéből arra, hogy ezeket telepítették a Levántérről, a mai Libanon és Észak-Izrael területéről a Cizre-síkságra és a Felső-Tigris völgyébe.⁷⁵ Amint a II. Aššur-nāšir-apli Ziyaret Tepe-i építkezéséről szóló szöveg utalását, úgy ezeket a nagy volumenű betelepítéseket is alátámasztották a régészeti leletek. Ugyan a régió kerámia-kronológiájának pontatlansága nehezíti teszi a vaskor egyes korszakainak megkülönböztetését, világosan megfigyelhető a települések számának és területének drámai növekedése a Felső-Tigris völgyében, a Tigris és a Batman folyók összefolyásánál és a modern Bismil város térségében Tušhan tartományi fővárossá építése idején, s közvetlenül azt követően.⁷⁶ A terepbejárások adatait felhasználó előzetes becslések szerint a térségben a városias települések összterülete az asszír birodalmi korszakban 22 hektárról 144 hektárra nőtt.⁷⁷ Ez a növekedés a terepbejárás során azonosított települések összesített számában is kimutatható, amely a kora vaskori 12-ről 35-re nőtt az Asszír Birodalom uralma alatt (8. kép). Az újonnan létesített települések legtöbbször kisméretű falu, amely a folyóvölgyek mentén, a mezőgazdaságra legalkalmasabb területeken helyezkedett el.

A régészeti adatok a Cizre-síkságon is a települések számának és összterületének jelentős növekedését mutatják a késő bronzkor és az Asszír Birodalom időszaka között. A cizrei terepbejárás adatai alapján három, vagy talán négy egymástól egyenlő távolságra elhelyezkedő település nőtt nagy, megerősített központtá a késő bronzkor és a vaskor között. Ezek a települések: Nerwan Höyük, Takyan Höyük, Basorin Höyük és Si-

8. kép. A térkép a Felső-Tigris völgyének településszerkezetében lezajlott változást ábrázolja a kora vaskor (A) és az asszír birodalmi korszak között (B)

lope Höyük (9. kép). Ezek valószínűleg olyan városok voltak, amelyeket az asszírok elfoglaltak és helyőrségi központokká szerveztek át, amikor a *masennu* tartományához csatolták a területet. A terepbejárás adatainak fényében a késő bronzkor és a vaskor között a lakott települések száma élesen megugrott: 10-ről 38-ra (9. kép).⁷⁸ A cizrei terepbejárások adatai nemcsak arra világítanak rá, hogy jelentős növekedés volt tapasztalható a síkságon a kis, mezőgazdasággal foglalkozó falvak számában a késő bronzkor és a vaskor között, hanem arra is, hogy a településhierarchia nem tartalmazott közepes méretű településeket. Ez a „természetellenes” településrendszer véleményem szerint az asszír „mezőgazdasági gyarmatosítás” politikájára utal, amelynek keretében nagyszámú kényszerbetelepítést hajtottak végre az újonnan elfoglalt területeken a mezőgazdasági termelés fokozása céljából.

Az összesített adatok tehát azt mutatják, hogy Asszír északkeleti határzónája széles, különböző etnikumokat egyesítő határvidék volt, ahol számos őslakos csoport találkozott és keveredett az asszír etnikummal és az általuk máshonnan idetelepítettekkel. Továbbá minden fentebb említett csoportnak megvolt a saját – gyakran a többivel rokonságot nem mutató – nyelve. Mind az akkád, mind az arámi sémi nyelv, de az arámi a nyelvcsalád nyugati sémi ágába, míg az akkád a keletibe tartozik. Az urartui és a šubriai valószínűleg a hurri nyelvcsaládba tartoznak. A kummei és az ukkuai affiliációját csak találgatni lehet, és más, a Felső-Tigris középső régiójában beszélt nyelvekről sem tudunk többet. Az asszír levelekben találunk utalásokat tolmá-

csokra, és az egyik szövegből⁷⁹ kiderül, hogy Tušhan helytartója elég jól beszélt a šubriait ahhoz, hogy szidalmakat szórjon a šubriai királyra, amikor az megtagadta az együttműködést, „urartui tehén fiának” titulálva az uralkodót. Ez pedig arra mutat, hogy a határzóna nemcsak etnikailag volt sokszínű, de a nyelvi határok valószínűleg átfedték az etnikai határokat.

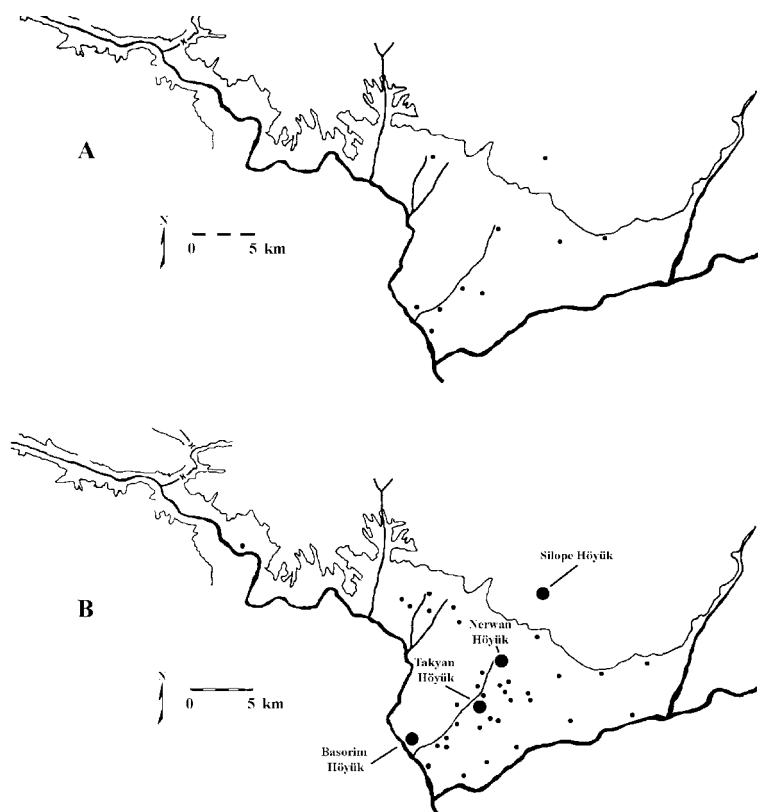
A fentiek alapján elmondható: annak ellenére, hogy a Felső-Tigris régiója politikailag és közigazgatási szempontból korlátozó volt, demográfiai nem ez volt a jellemző. A területet nemcsak hogy etnikai és nyelvi sokszínűség jellemezte, de éppen azok az erők, amelyek politikailag és közigazgatásilag korlátozó határrá tették, járultak hozzá e sokszínűséghez. Az asszír birodalmi terjeszkedés a régióban belső és külső migrációt egyaránt maga után vont, és ezáltal korábban nem tapasztalt lehetőséget teremtett a különböző csoportok interakciójához, demográfiai átjárható határzónát alakítva ki e területen.

Kulturális határok

A kulturális határokat számos alkategóriára bonthatjuk le, többek között a vallási és az anyagi kultúra kategóriáira. A vallási határokat talán a legnehezebb meghatározni a Felső-Tigris régiójában. Rendelkezésünkre áll néhány vallási szertartásra és templomok építésére vonatkozó utalás, de mindent figyelembe véve nincs sok adatunk. Tudjuk azonban, hogy II. Adad-nīrārī első cizrei hadjáratán a Kr. e. 10. században az asszírok Kumme fővárosában áldoztak Adadnak, a mezopotámiai viharistennek. Feltelegyünk kell azt is, hogy olyan nagyvárosok, mint Amīdu, ahonnan az asszírok nagy mennyiségű zsákmányt hurcoltak el, bizonyosan sok templomnak is helyt adtak. Más településeken és városokban, mint Damdammusa, Upummu és Kullimeri is kellett lennie szentélyeknek.

További fogódzót jelenthet a terület vallási határainak feltérképezéséhez a szöveges forrásokban szereplő személynevek vizsgálata. Asszír tisztviselők gyakran viseltek olyan neveket, mint Aššur-dūr-pānija, vagyis „Aššur fal előttem”, vagy Ţab-šar-Aššur, „Aššur lehelete jó”. Ezek és más nevek nyilvánvalóan vallási megnyilatkozások is, amelyek tiszteletet fejeznek ki Aššur, a birodalmi főisten iránt (a šubriai királyok nevei ehhez hasonlóan Tešup hurri istenség nevét tartalmazták).

A Kopic Höyük-i ásatás során, a Cizre-síkságon előkerült egy az egyiptomi Íziszt fiával, Hóruszszal ábrázoló fajansz szobrocska is (10. kép).⁸⁰ Ugyan művészettörténeti alapon a szobrot Kr. e. 650 és 520 közé keltezik, és ezért keletkezése kicsivel az asszír birodalmi időszak utánra tehető, jelenléte a térségben figyelemre méltó, főként hogy a tárgyat egyiptomi importárúnak tartják.⁸¹ Jóllehet a tárgy nem megbízható régé-

9. kép. A térkép a Cizre-síkság településszerkezetében lezajlott változást ábrázolja a kora vaskor (A) és az asszír birodalmi korszak között (B)

szeti kontextusból került elő, megléte tanúskodik a vallásos élet kozmopolita jellegéről a vaskori Közel-Keleten. Habár a források szűkösek, a szobor felfedezése a szöveges adatokkal kiegészítve arra utal, hogy a Felső-Tigris régiója átjárható határzóna volt, ahol az asszírok és alattvalóik vallási hiedelemvilága és gyakorlata találkozott és keveredett a délkelet-anatóliai őslakos népességével.

Két egymással szembeállítható kerámiaegyüttes mutatható ki a Felső-Tigris régiójának leletanyagában.⁸² Az adatok alapján nemcsak az válik világossá, hogy a Felső-Tigris határt képezett két nagyon különböző jellegű kerámiastílus között, hanem az is, hogy ezeket két eltérő gyártási technológia jellemezte. A Cizre régió leletanyaga majdnem kizárólag újasszír kerámiákat tartalmaz, amelyek Észak-Irakra jellemzőek. Az újasszír kerámiákat általában finom agyag és rendkívül finomra őrölt kőzúzalék keverékéből készítették. Az edényeket gyorsan forgó agyagkorongon formázták meg, ezzel szimmetrikus formákat nyertek, amelyek pontosan beleillettek a kevés számú, méret és forma szerint osztályozható kategóriába. Majdnem valamennyi edényt alaposan égették ki. Ezek a jellemzők arra utalnak, hogy az újasszír kerámiát képzett mesterek készítették, akik valószínűleg tömegtermelésben állították elő árujukat nagy, ipari létesítményekben. Ezek a manufaktúrák koruk legfejlettebb technológiáját képviselték. Pontosán beállított, gyorsan forgó fazekaskoronggal és jól tervezett égetőkemencével voltak felszerelve, amelyek egyenletesen oszlatták el a hőt, és elegendő tüzelőanyaggal rendelkeztek, hogy folyamatosan jó minőségű kerámiát termeljenek.

A kézműveseket nem kötötte a nyersanyag minősége vagy mennyisége. A kerámiatermelés az Asszír Birodalomban nemcsak munka- és tőkeigényes, hanem szigorúan szabályozott is volt.⁸³

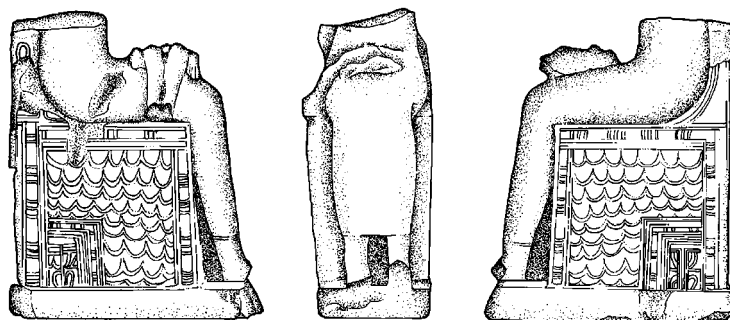
A Bohtan, a Garzan és a Batman folyók völgyére jellemző kerámia mindettől nagymértékben különbözött. Bár ebben az együttesben is elkülöníthetünk különböző edényfajtákat, az egyes kategóriákban nagyobb változatosságot figyelhetünk meg, mint az asszír kerámiák esetén. A felhasznált agyag durvább, megmunkálása kezdetlegesebb. Gyakran nagy szemcsés, durva agyagot használtak, amelyben néha pelyva is található. Sok edény nem volt teljesen szimmetrikus, ami arra utal, hogy kevésbé pontos korongot használtak. A más edények külső felületén megfigyelhető pelyva lenyomatok azt sugallják, hogy a kerámia kézzel készült, valószínűleg agyagsablon segítségével.

Talán a kiegészítés a legfeltűnőbb különbség a kerámiák között. Az őslakos népek kerámiáját gyakran nem égették ki eléggé. A kerámia magja észrevehetően sötétebb, mint a felszíne, és az anyaga is puha vagy málló. Mindezen jellegzetességek arra utalnak, hogy a közeli asszír tartományok gyakorlatával szemben a helyi kerámiagyártást Délkelet-Anatóliában falusi fazekasok végezték.

Az újasszír és őslakos együttesek eloszlása alapján Dél-Törökország Felső-Tigris régiója két eltérő anyagi kultúra közti határként szolgált.⁸⁴ Összevetve a Cizre-síkság kerámiáját a Bohtan, Garzan és Batman folyók völgyéből származóval világos, hogy a két térség az anyagi kultúrát elválasztó határ két ellentétes oldalán helyezkedik el. Ez a határ azonban nem statikus határ, hanem képlékeny határzóna. A két fajta kerámia eloszlása fényében azonosítható egy széles zóna a Felső-Tigris és a Batman folyó-völgyében, ahol a két anyagi kultúra átfedte egymást.

Gazdasági határok

A gazdasági határok témáját részben már érintettük, amikor amellet érveltem, hogy a határzóna földrajza befolyásolta a helyi élelemtermelési stratégiákat, és hogy ez a régió különböző termelési módokat választott el. Arról is beszéltem, hogy a

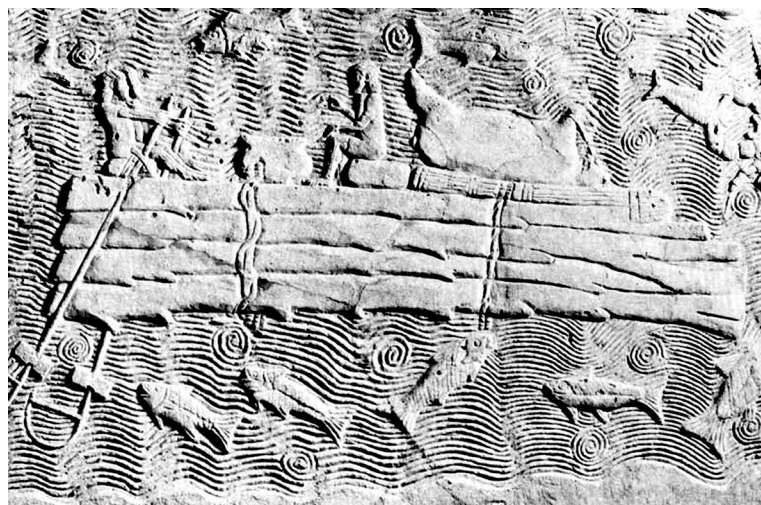

10. kép. Ízisz egyiptomi istennőt Hóruossal ábrázoló fajansz szobrocska. A tárgyat Algaze találta a Cizre-síkságon végzett terepbejáráson Kopic Höyüknél (rajz: Algaze et al. 1991, 198)

természeti erőforrások eloszlása szintén hatással volt az asszír birodalmi politikára Délkelet-Anatóliában. Ezt a feltételezést a Felső-Tigris régióját érintő levelezésből származó szövegek sokasága támasztja alá, amelyek a fakereskedelemmel és -szállítással foglalkoznak.⁸⁵ A fát favágók és favontatók termelték ki, akik a rönköket a legközelebbi folyópartra vonszolták, s a rönkök itt álltak a vízre tétel napjáig. A fa továbbszállítása csak akkor volt lehetséges, amikor a folyó vízállása elég magas volt. Ez a szállítás időszakát tavaszra korlátozta, amikor a hegyekben meginduló hóolvadás elégséges vízmennyiséggel látta el a folyókat.⁸⁶ Amint a rönkök asszír területre értek, tutajokká kötötték őket össze, és ezután került sor a Tigrisen történő hosszú úsztatásra Asszíria magterületéig. Számos Sín-ahhē-erība uralkodására keltezhető palotadombormű ábrázol nagy kötegben tutajként egymáshoz kötözött farönköket, amint az evezős a folyón kormányozza őket (11. kép). A domborművekből az is kiténik, hogy a tutajosok élelemkészlettel és főzéshez szükséges felszereléssel is rendelkeztek a fedélzeten.

A Felső-Tigris fakitermelése valóban nagyszabású vállalkozás volt. Számos Amīduból származó levél illusztrálja, mekkora mennyiségű fából építettek tutajt az asszírok. Egy jelentés szerint 1200 ajtógerenda és 1200 tetőgerenda úszott le a Tigrisen, amíg egy másik levél egy szállítmányról azt írja, hogy 2000 ajtógerendát és 500 tetőgerendát foglalt magában.⁸⁷ Hasonló számokat jegyeztek fel a tušhani levelekben. Az egyik töredékes szöveg 3000 ajtógerendát, két másik 500-500 tetőgerendát említ.⁸⁸

Ugyan a délkelet-törökországi Urfa közeléből származó pollenminták szerint „Kr. e. 1900-ig érintetlen tölgy- és pisztáciaerdő fedte a magasabban fekvő területet a régióban”,⁸⁹ a Felső-Tigris menti tisztviselők levelezéséből az derül ki, hogy Tušhan és Amīdu tartományok ősi erdeinek nagy részét már az Újasszír Birodalom korszaka előtt kivágták. Ugyanakkor az északra fekvő hegyekből még mindig lehetett jó minőségű fát szerezni. Ezt jól példázza egy tušhani levél, amelyben a helytartó elmondja a királynak, hogy „minden emberem a hegyen vág fát, a ligetekben, ahol még (mindig) lehet alkalmas fát találni ajtó- és tetőgerendához.”⁹⁰ Asszíria csillapíthatatlan faéhsége és a Tigris-parti erdők korábbi kiirtása közvetlen konfliktushoz vezetett Asszíria és északi szomszédai között.

11. kép. Asszír palotadombormű Sín-ahhē-erība palotájából: farönkök szállítása a Tigrisen, Kr. e. 700 körül

Számos levél dokumentálja a folyamatosan zajló ellenségeskedést Asszíria, Šubria és Urartu között a fakitermelési jogok körül, ami nemcsak Šubria kényes helyzetét emeli ki a nagyhatalmak között, hanem a politikai és gazdasági határok közti diszkontinuitásra is felhívja a figyelmet ebben a természeti erőforrásokban gazdag zónában.

Ugyan a királyi levelezés feltárja, hogy a fa nagyon fontos nyersanyag volt, amelyet az északi határzónában és azon túl is megbecsültek, a fémbeszerzésre való utalások hiánya feltűnő. Ennek okáról csak találgathatunk – elképzelhető, hogy a fémkereskedelem magánkézben volt, s így a ninivei állami kancellária leveleiben nem maradt nyoma, vagy a fémfegyverek- és eszközök gyártása a tartományi központokban történt, s így nem vált szükségessé, hogy a feldolgozatlan fémeket az asszír magterületre kelljen szállítani. Néhány levélben magánkereskedőket említenek, akik luxuscikkek csempésztek át Asszíria és Urartu határzónáján. Noha ezek a szövegek nem nevezik meg pontosan a termékeket, arra mégis utalnak, hogy az asszír hatóságok tiltakozása ellenére a magánkereskedők rendszeresen átkeltek az átjárható határzónán, hogy kereskedjenek, így járulva hozzá a határzóna gazdasági és demográfiai képlékenységéhez.

Az elemzett források arra utalnak, hogy Délkelet-Anatólia gazdasági határként funkcionált a mezopotámiai alföld és az anatóliai hegyvidék között. Az is világossá vált, hogy különböző fajta gazdasági határok – például élelemtermelési rendszerek és módszerek, nyersanyag-kitermelési módszerek és kereskedelem – léteztek a területen, amelyet így gazdaságilag átjárható határzónának kell tekintenünk.

Az anatóliai határzóna meghatározása

Most, hogy immáron jobban értjük Asszíria anatóliai határzónájának működését, elérkeztünk a legfontosabb kérdéshez: közelebb kerültünk-e a határzóna egy valóságközelibb, általánosítható, és ezáltal összehasonlítható elemzésre alkalmas meghatározásához? E kérdés megválaszolásához figyelmünket az előzőekben tárgyalt egyedi körülményekről a tanulmány elején felvetett általános meghatározásra kell fordítanunk. Más

szóval, hogyan helyezkedik el ez a határzóna a „határdinamika-kontinuum” modellben? Úgy adok választ erre a kérdésre, hogy mind az öt nagy kategóriát tárgyalni fogom (földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági) a határdinamika-kontinuum (1. kép) rendszerében.

A Felső-Tigris régiója földrajzilag elkülönül Észak-Szíria fennsíkjától és Észak-Iraktól egy száraz, alacsony hegyvidéknek, a Tur Abdinnak köszönhetően. A régió belül a tengerszint feletti magasság, az éghajlat és a csapadékmennyiség között is nagy eltérések mutatkoznak. A folyóvölgy földrajza is sokat változik a Felső-Tigristől lefelé haladva a felső folyástól (a mai Diyarbakır és Batman között) a Felső-Tigris középső folyásán át (Batman és Cizre között), kiérve a Cizre-síkságra (török-iraki határ). A Cizre-síkságon a termékeny termőföld nagy vonzerőt gyakorolt az asszír terjeszkedés szempontjából. Ugyanakkor a Felső-Tigris középső folyását jellemző barátságatlan

hegyvidék azt eredményezte, hogy bár ez a terület légvonalban közelebb volt az Asszír Birodalom magterületéhez, mint a Felső-Tigris völgye, mégsem csatolták soha az asszír tartományi rendszerbe. A Felső-Tigris völgyének fizikai elszigeteltsége és az asszír magterülettől való távolsága ellenére a völgy termékeny síksága és a Taurusban fellelhető fa-, és talán fémforrásokhoz való közelsége a területet Asszír legtermelékenyebb anatóliai tartományává tette. A Tigris volt az a földrajzi tényező, amely lehetőséget nyújtott az asszírok számára a terjeszkedésre. A folyó nemcsak vízzel látta el az asszír kolóniákat, de lehetővé tette nagy mennyiségű fa, gabona és gyapjú folyami szállítását is. Délkelet-Anatólia asszír kizsákmányolásának ezen aspektusa megmutatja, hogy a Tigris nem töltötte be a „természetes határ” szerepét. A folyó nélkülözhetetlen szállítási és kommunikációs folyosóként, összekötő csatornaként szolgált. Ugyanakkor számos újasszír levél (lásd fent), valamint az asszír helyőrségek fizikai elhelyezkedése a régióban (a folyó déli oldalán) arra mutat, hogy az asszír hatóságok a folyót védelmi vonalként is használták, amikor északi ellenségeik támadni készültek. Ezen megfontolásokat figyelembe véve elvethetjük annak lehetőségét, hogy a Felső-Tigris régiója statikus volt. A terület földrajza azonban elég nagy mértékű korlátozást jelentett a mozgásban és a megtelepedésben egyaránt ahhoz, hogy kijelenthessük: nem volt sem képlékeny, sem átjárható. Ez alapján a Felső-Tigris térségét leginkább földrajzilag korlátozó határként írhatjuk le (12. kép).

Az anatóliai asszír határzóna politikai dinamikájának mértéke a kronológia függvénye. Nyilvánvalóan minél nagyobb időintervallumot kezel a határzónákkal foglalkozó kutatás, annál valószínűbb, hogy a politikai berendezkedés változik, és így a határ képlékenyebbnek látszik. Mivel a tanulmány a Kr. e. 8. század végére koncentrál, a következőkben csak e korszak politikáját taglaljuk.

A Kr. e. 8. század végén a Felső-Tigris térsége már 150 éve asszír befolyás alatt állt. Az asszír hatóságok szigorú felügyelet alatt tartották a helyi népességet, még a fálvakban is (melyek közül sok az asszír betelepítések nyomán jött létre), s a jól szervezett tartományi igazgatás segítségével, szemmel tartották a megadóztatható bevételi forrásokat. A közmunkát felügyelő hivatalnokok feljegyzéseikben számon tartották a lakosok még hátralevő és a már ledolgozott munkaidejét,⁹¹ a fálvak felügyelői a szüret vagy aratás állásáról tettek jelentést, és a cohorsparancsnokok az építési és fakitermelési munkálatok előre rögzített kvótáit teljesítették.⁹² Még azon a területen is, amely nem volt része az asszír tartományi rendszernek, az asszír „királyi küldött” felügyelte, befolyásolta és egyes esetekben irányította a vazallusállamok ügyeit, az asszír kémek pedig jelentéseket küldtek az ellenséges csapatok mozgásáról, bizonyos tisztviselők hollétéről és ellenséges államok udvari eseményeiről. Így a tárgyalt időszakban a Felső-Tigris régióját, legalábbis politikailag és közigazgatási szempontból statikusnak, de minimum korlátozónak mondhatjuk (12. kép).

Az Asszír Birodalom északi határzónájára nem volt jellemző a telepesek tömeges önkéntes beáramlása, ami olyannyira jellemző az amerikai vagy dél-afrikai határzónák esetében.⁹³ Másfelől az asszír határzóna nem is volt olyan ritkán lakott vidék, amely magára vonhatta volna a potenciális bevándorlók figyelmét. Ellenkezőleg, ahogy korábban láttuk: számos, a politikai és társadalmi fejlettség különböző fokán álló etnikai

és nyelvi csoport élt a régióban már jóval az asszír birodalmi korszak előtt. Ez persze nem azt jelenti, hogy demográfiai változások nem történtek volna, csak éppen nem egyedül ezek határozták meg az asszír határzónák jellegét. Továbbá a demográfiai változások, amelyek lezajlottak, nagyban különböztek az Amerika vagy Dél-Afrika esetében megfigyeltektől. A régészeti adatok tanúsága szerint valóban nagy növekedés ment keresztül az anatóliai határzóna térsége – és ebből következően a népesség is – a közvetlenül az asszír hatás megjelenése előtt és az asszír jelenlét csúcsa közötti időszakban. Ugyanakkor a szöveges források azt mutatják, hogy a Felső-Tigris „idegen” lakosságának nagy része az Asszír Birodalom idején érkezett a területre, az asszír áttelepítési politika következtében. A legyőzött népek betelepítése a lobbanékony atmoszférájú határzónába, amelynek helyi nyelvei és szokásai mindenképpen idegenként érték az újonnan érkezetteket, és ahol az északi hegyi államok fenyegetése állandóan a levegőben volt, az asszír hatalom „erős falú” erődítményeivel inkább a védelmező szerepét öltötte magára, mint az elnyomót. Ez a meglehetősen furcsa határzónahelyzet egyedülálló módon segítette elő a betelepítettek akkulturációját.

Vannak arra vonatkozóan régészeti bizonyítékok, hogy őslakosok kivándoroltak a folyóvölgyből közvetlenül az asszír birodalmi expanziót megelőzően, illetve annak első éveiben. A közelmúltban három térségben folytatott ásatásokat és terpebejárásokat a Felső-Tigris Régészeti Kutatóprojekt (*Upper Tigris Archaeological Research Project*). Ennek eredményei alapján megállapítható, hogy az asszír terjeszkedés elől menekülve olyan virágzó településeket hagytak el lakói, mint Kenan Tepe, az asszírok pedig minden valószínűség szerint ezen elhagyott községek pótlására hoztak létre olyan településeket, mint Boztepe.⁹⁴ Az asszír hatóságok elől menekülő, a šubriai hegyekben menedéket kereső szökevényekre tett utalások továbbá bizonyítékot szolgáltatnak a lakosok völgyből kifelé irányuló migrációjára. Demográfiailag tehát az északi határzóna átjárható volt, amely jelentős, ha nem is önkéntes, népességmozgásokat élt meg ebben a viszonylag rövid időszakban.

Ugyan a Felső-Tigris térsége mind földrajzilag, mind politikailag korlátozó határvonalnak tekinthető, a régészeti és szöveges források tükrében Asszír anatóliai határzónája nemcsak demográfiailag, hanem kulturálisan is átjárható volt. A kerámialeletek eloszlása, főképp a Felső-Tigris völgyében, nagyfokú keveredést mutat, a szöveges források pedig kozmopolita képet festenek a nyelv és vallás viszonylatában. Asszír szigorú közigazgatási ellenőrzése ellenére az asszírok számos kulturális jegye keveredett az őslakosokéval ebben az átjárható határzónában (12. kép).

A fentiekben amellet érveltem, hogy a gazdaság nagy motivációs erőt jelentett a Cizre-síkság és a Felső-Tigris kolonizációjában.⁹⁵ Mivel ez a két régió közvetlenül kapcsolódott az asszír magterülethez a Tigrisen keresztül, a nagy mennyiségben szállított áruk szállítási költsége ezáltal jelentősen csökkenthető volt. A mezőgazdasági kolonizáció által a Cizre-síkság és a Felső-Tigris völgye is fontos utánpótlási zónává vált, amelyek az asszír metropoliszok városi lakosságát látták el. A régészeti és szöveges források szerint az asszír tartományok nagy részét a korábban a birodalom határzónáin túl eső területeken hozták létre, azzal a kifejezett céllal, hogy megnöveljék a birodalom mezőgazdasági termelését. Az asszír tartományi rendszer határain

Határok

	Határ vonal		Határ zóna	
	Statikus	Korlátozó	Átjárható	Képlékeny
Földrajzi	—	✗	—	—
Politikai	✗	—	—	—
Demográfiai	—	—	✗	—
Kulturális	—	—	✗	—
Gazdasági	—	—	—	✗

12. kép. A határdinamika-kontinuum az Asszír-ánatóliai határzónájára alkalmazott értékekkel

túli területek nyersanyagot is szolgáltatottak. A tartományok tisztviselőinek levelezéséből kiténik, hogy például a fa fontos nyersanyag volt az asszírok szemében, amelyet a Tušhan és Amīdu tartományoktól északra eső területeken termeltek ki. Okunk van feltételezni, hogy más termékek, mint például fémek, drágakövek, só és bor, szintén ebből a térségből származtak, és Asszír-ánatólia központjába szánták őket. A szövegek elmondása szerint a helyi kereskedők kihasználták a politikai helyzetet, hogy hasznot húzzanak a tiltott, a határzónán keresztül folytatott kereskedelemről. Asszír-ánatóliai határzónáját nem nevezhetjük gazdaságilag képlékenynek, de azt sem lenne helyes állítani, hogy általában véve korlátozó lett volna. Így gazdaságilag Asszír-ánatóliai határzónáját felettebb átjárhatónak kell tekintenünk.

Jegyzetek

A cikk eredeti megjelenési helye: *Journal of Anthropological Archaeology* 21, 2002, 371–395. Copyright © 2013 Elsevier Inc.

- Adelman–Aron 1999; Cayton–Teute 1998; Faragher 1994; Jacobs 1994; White 1991.
- Curzon 1907; Fawcett 1918; Ratzel 1897.
- Baty 1928; Boggs 1930, 1937 és 1940; Crocker 1919; Fawcett 1918; Fischer 1949; Holdich 1916.
- Dyson 1985; Elton 1996; Isaac 1990; Luttwak 1976; Whittaker 1994.
- Broom *et al.* 1954; Spencer 1961; Redfield *et al.* 1936.
- „World Systems Theory”: Wallerstein 1974 és 1980. Magyarul: Wallerstein 1983.
- Chase-Dunn 1988; Chase-Dunn–Hall 1991 és 1992.
- Algaze 1989b, 1993; Blanton–Feinman, 1984; Champion, 1989; Chase-Dunn–Hall 1991; Kohl 1987; Rowlands *et al.* 1987; Stein 1999.
- Luttwak 1976, 60.
- Lásd Isaac 1990, 394–401; Whittaker 1994, 62–70; Elton 1996.
- Mathisen–Sivan 1996.
- Fischer 1949; Pounds 1951; Prescott 1987.
- Strabón XVI. 1. 28.
- Prescott 1987, 12.
- Prescott 1987, 36.
- Lamar–Thompson 1981; Wynman–Kroeber 1957.
- Turner 1920.
- Lattimore 1962.
- Berkhoffer 1981; Cook 1981; Hickerson 1973.
- Lamar–Thompson 1981.
- Eaton 1993.

Következtetések

A vaskorban a délkelet-törökországi Felső-Tigris völgyében létezett különböző határfajtákat áttekintve talán már árnyaltabb képpel rendelkezünk az asszír határzónákra vonatkozóan. A Felső-Tigris nem olyan határ vonal volt, amely elválasztotta az Asszír Birodalmat északi szomszédjaitól, hanem széles határzóna, amelyben kulturális kontaktus és interakció zajlott az Asszír Birodalom és alattvalói, valamint az anatóliai hegyvidék különböző kultúrái között. Továbbá az is világos, hogy a Felső-Tigris régiója sokrétű: valójában nem is egyetlen határzóna, hanem egymást átfedő határzónák sora.⁹⁶ A Felső-Tigris vidéke olyan térség volt, amelyben az Asszír Birodalom és a délkelet-anatóliai államok közötti földrajzi, politikai, demográfiai, kulturális és gazdasági határok átfedték egymást. E határok merevsége eltérő mértékű volt: míg e zóna földrajzilag és politikailag korlátozó volt, demográfiai, kulturálisan és gazdaságilag éppen hogy átjárható (12. kép). Egyfelől tehát a szóban forgó határtípusok közti változatosság, másfelől e határok merevségének foka határozta meg Asszír-ánatóliai határzónáját.

Götz Andrea és Vér Ádám fordítása

- Appadurai 1996; Clifford 1997.
- Dommelen 1997, 1998; White 1991.
- White 1991. Lásd még van Dommelen 1997, 1998.
- Doyle 1986.
- Chase-Dunn–Hall 1991, 1993.
- Elton 1996, 3–9.
- Prescott 1987.
- 2Kir18; Is 36–37. Lásd még Ussishkin, 1982; Machinist, 1983.
- Ebben a tanulmányban a „mezopotámiai vaskor” kifejezést három korszak együttesére használom. A hozzávetőleges felosztás szerint a korai vaskor kb. Kr. e. 1100-tól 900-ig tartott, közvetlenül az Asszír Birodalom hódításai előtt. Az asszír birodalmi időszak Kr. e. 900 előtt kezdődött, és a birodalom Kr. e. 7. század végén bekövetkezett bukásáig tartott. A vaskor késő vagy posztasszír korszaka a birodalom bukása utáni századokra vonatkozik.
- Salvini 1995; Zimansky 1985 és 1998.
- Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991.
- A régészeti feltárásokat, amelyekre e tanulmány hivatkozik, Guillermo Algaze vezette, akinek köszönettel tartozom az adatok megosztásáért és a segítségéért, amelyet a kerámialeletek osztályozásában és elemzésében nyújtott. A tanulmányban hivatkozott előzetes ásatási jelentések megtalálhatók: Algaze 1989a, Algaze *et al.* 1991. A vaskori Felső-Tigris régiójáról részletesebben lásd Parker 1997a és 2001. A szöveges forrásokhoz a *Neo-Assyrian Text Corpus Project* adatbázisát használtam, amelyet a Helsinki Egyetem üzemeltet. Köszönöm Simo Parpolának és Robert Whitingnek, hogy nemcsak hozzáférést biztosítottak az adatbázishoz, de szakértelmükkel segítettek a szövegek fordítását és elemzését. A legtöbb itt tárgyalt szöveg naprakész fordításához és átírásához lásd Parpola 1987; Lanfranchi–Parpola 1990.

- 34 A Van-tó 1680 méteres tengerszint feletti magasságban fekszik az *Operational Navigational Charts* adatai szerint, amelyet az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériuma adott ki.
- 35 Észak-Irak nyári középhőmérséklete 26 °C, decemberben és januárban 5–10 °C. Ugyanezek az értékek Diyarbakır régiójában és a Van-medencében 28/19 °C, valamint 5/1 °C. Mőszul környékén az átlagos évi csapadékmennyiség 393 mm, ugyanez a Taurusz előhegységénél Diyarbakır közelében sokkal magasabb: 495 mm, a Van-medencében 379 mm.
- 36 Jacobsen–Lloyd 1935; Reade 1978.
- 37 Weiss 1986; Wilkinson–Tucker 1995; Wilkinson–Barbanes 2000.
- 38 Zimansky 1985.
- 39 Yener kimutatta, hogy ugyan a terület nagy részét ma nem borítja erdő, ám ez az erdőirtásnak köszönhető, amely viszonylag új jelenség (Yener 1982).
- 40 Maxwell-Hyslop 1974; Oppenheim 1967.
- 41 Maxwell-Hyslop 1974, 143.
- 42 Fischer 1949; Pounds 1951; Prescott 1987.
- 43 Parpola 1981.
- 44 Parker 2001.
- 45 Grayson 1991a, 202.
- 46 Grayson 1991a, 257–262.
- 47 Karg 1999; Kessler 1980; Liverani 1992; Parker 1998 és 2001.
- 48 Kessler 1980; Liverani 1992; Parker 1998 és 2001.
- 49 Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991; Matney 1998.
- 50 Matney 1998; Parker, 1998.
- 51 Matney–Somers 1999.
- 52 Köroğlu 1998.
- 53 Parker 2001, kontra Radner–Schachner 2001.
- 54 Parker 2001.
- 55 Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991; Parker 1998 és 2001.
- 56 Parker 1997b, 2001.
- 57 Grayson 1991b.
- 58 Az egyes helytartók részletes bemutatása túlmutat a jelen tanulmány keretein. A témához lásd Radner 1998 és 1999; Parker 2001; Baker 2000 és 2001, ahol az itt említett és más asszír tisztviselőkre vonatkozó bibliográfia megtalálható.
- 59 Lanfranchi–Parpola 1990, 84, 86, 87, 88, 91, 93.
- 60 Lanfranchi–Parpola 1990, 91, 93.
- 61 Lanfranchi–Parpola 1990, 55.
- 62 Lanfranchi–Parpola 1990, 12.
- 63 Lanfranchi–Parpola (1990, xviii) megjegyzi, hogy Hubuškia királya láthatólag arra kényszerült, hogy elkötelezettségével Asszíria és Urartu között egyensúlyozzon, az éppen aktuális politikai helyzetől függően. Adót fizetett II. Šarrukīnnak Kr. e. 715-ben, majd egy évre rá Rusa urartui király mellett vonult harcba, s a háború végén megint fizetett Šarrukīnnak.
- 64 Liverani 1979.
- 65 Zadok 1989 és 1995.
- 66 Wiseman 1975, 457; Grayson 1982, 248.
- 67 Grayson 1991a.
- 68 Grayson, 1991a, 211.
- 69 Gelb 1944.
- 70 Šubria királyát Aššur-ah-iddina uralkodása idején Inip-Tešupnak hívták, mely szintén hurri név. Gelb szerint a király fiainak a feliratban részben megőrzött nevei közül legalább egy szintén hurri ([...]gi-Tešup) (Gelb 1944, 82–83).
- 71 Wilhelm 1989, 41; Kessler 1995, 55.
- 72 A nevek: Jatâ és Abi-jaqâ. Lásd mindekettőhöz Lanfranchi–Parpola 1990, 52.
- 73 A Šubriába menekült asszír dezertőrökhöz lásd Parker 2001. Érdemes megemlíteni II. Aššur-nāšir-apli utalását az asszírokra, akik „az éhínség miatt kivándoroltak más vidékekre, Šubriába” (Grayson 1991a, 202).
- 74 Lanfranchi–Parpola 1990, 52.
- 75 Tadmor 1994, 62–63.
- 76 Parker 1998.
- 77 Parker 1998, 306.
- 78 A településszám tekintetében hasonló növekedést figyelhetünk meg a Dzszejirétől északra, lásd Wilkinson–Tucker 1995, 60–62; Wilkinson–Barbanes 2000. A szerzők következtetése szerint hasonló betelepítések játszottak szerepet a növekedésben.
- 79 Lanfranchi–Parpola 1990, 35.
- 80 Algaze 1989a; Algaze *et al.* 1991.
- 81 Algaze *et al.* 1991, 198.
- 82 Parker 1997a.
- 83 Rice 1987, 180–191.
- 84 Parker 1997a, 234–235.
- 85 Lásd Lanfranchi–Parpola 1990, 25, 26, 32, 33, 34, 39, 43.
- 86 Lásd Lanfranchi–Parpola 1990, 26: 3000 ajtógerenda várakozik a folyóparton az alacsony vízállás miatt. További levelek a témában: Lanfranchi–Parpola 1990, 6, 7, 39, 117.
- 87 Lanfranchi–Parpola 1990, 6, 7.
- 88 Lanfranchi–Parpola 1990, 33, 34.
- 89 Yener 1982, 59.
- 90 Lanfranchi–Parpola 1990, 25.
- 91 Parker 1998.
- 92 Parker 2001.
- 93 Lamar–Thompson 1981; Wynman–Kroeber 1957.
- 94 Parker *et al.* 2001.
- 95 Parker 2001.
- 96 Elton 1996.

Bibliográfia

- Adelman, J. – Aron, S. 1999. „From Borderlands to Borders: Empires, Nation-States, and the Peoples in between in North American History”: *American Historical Review* 104, 814–841.
- Ainsworth, W. F. 1888. *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*. London.
- Algaze, G. 1989a. „A New Frontier: First Results of the Tigris–Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988”: *Journal of Near Eastern Studies* 48, 241–281.
- Algaze, G. 1989b. „Uruk Expansion”: *Current Anthropology* 30, 571–608.
- Algaze, G. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago.
- Algaze, G. – Ray, B. – Chris, L. – Michael, R. 1991. „The Tigris–Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: a Preliminary Report of the 1989–1990 Seasons”: *Anatolica* 17, 175–240.
- Appadurai, A. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis.
- Baker, H. (szerk.) 2000. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 2, Part I: H–K*. Helsinki.
- Baker, H. (szerk.) 2001. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 2, Part II: L–N*. Helsinki.
- Baty, T. 1928. „The Three Mile Limit”: *American Journal of International Law* 22, 503–537.
- Berkhffer, R. F. 1981. „The North America Frontier as Process and Context”: H. Lamar – L. Thompson (szerk.): *The Frontier in His-*

- tory: *North America and Southern Africa Compared*. New Haven, 43–75.
- Blanton, R. E. – Feinman, G. 1984. „The Mesoamerican World System”: *American Anthropologist* 86, 202–213.
- Boggs, S. W. 1930. „Delimitation of the Territorial Sea”: *American Journal of International Law* 24, 541–555.
- Boggs, S. W. 1937. „Problems of Water Boundary Definition: Median Lines and International Boundaries through Territorial Waters”: *Geographical Review* 27, 445–456.
- Boggs, S. W. 1940. *International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems*. New York.
- Broom, L. – Siegel, B. J. – Vogt, E. Z. – Watson, J. B. 1954. „Acculturation: an Explanatory Formulation”: *American Anthropologist* 56, 973–1000.
- Cayton, A. – Teute, F. szerk. 1998. *Contact Points: American Frontiers from the Mohawk Valley to the Mississippi, 1750–1830*. Chapel Hill.
- Champion, T. C. Ed. 1989. *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*. London.
- Chase-Dunn, C. 1988. „Comparing World-Systems: Toward a Theory of Semiperipheral Development”: *Comparative Civilizations Review* 19, 29–66.
- Chase-Dunn, C. – Hall, T. D. 1991. „Conceptualizing Core/Periphery Hierarchies for Comparative Studies”: C. Chase-Dunn – T. D. Hall (szerk.): *Core/Periphery Relations in Precapitalist Worlds*. Boulder, CO, 5–44.
- Chase-Dunn, C. – Hall, T. D. 1992. „World-Systems and Modes of Production: toward the Comparative Study of Transformations”: *Humboldt Journal of Social Relations* 18, 81–117.
- Clifford, J. 1997. *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge.
- Cook, R. 1981. „The Social and Economic Frontier in North America”: H. Lamar – L. Thompson (szerk.): *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven, 175–208.
- Crocker, H. G. 1919. *The Extent of Marginal Seas*. Washington, DC.
- Curzon of Kedleston, Lord, 1907. *Frontiers*. Oxford.
- Donnan, H. – Wilson, T. M. (szerk.) 1994. *Border Approaches: Anthropological Perspectives on Frontiers*. Lanham.
- Dyson, S. L. 1985. *The Creation of the Roman Frontier*. Princeton.
- Doyle, M. W. 1986. *Empires*. Ithaca.
- Eaton, R. 1993. *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204–1760*. Berkeley.
- Elton, H. 1996. *Frontiers of the Roman Empire*. Bloomington.
- Faragher, J. M. (szerk.) 1994. *Rereading Fredrick Jackson Turner: „The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays*. New Haven.
- Fawcett, C. B. 1918. *Frontiers: A Study in Political Geography*. Oxford.
- Fischer, E. 1949. „On Boundaries”: *World Politics* 1, 196–222.
- Foster, G. M. 1965. „The Sociology of Pottery: Questions and Hypothesis Arising from Contemporary Mexican”: F. R. Matson (szerk.): *Ceramics and Man*. New York.
- Gelb, I. J. 1944. *Hurrians and Subarians*. Chicago.
- Green, S. W. – Perlman, S. M. (szerk.) 1985. *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. Orlando.
- Grayson, A. K. 1982. „Assyria: from Ashur-dan II to Ashur-nirari V (934–745 BC)”: J. Boardman – I. E. S. Edwards – N. G. L. Hammond – S. Sollberger (szerk.): *The Cambridge Ancient History. III/2*. Cambridge, 238–281.
- Grayson, A. K. 1991a. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859)*. Toronto.
- Grayson, A. K. 1991b. „Assyria”: J. Boardman – I. E. S. Edwards – N. G. L. Hammond – S. Sollberger (szerk.): *The Cambridge Ancient History. III/2*. Cambridge, 71–228.
- Hickerson, H. 1973. „Fur Trade Colonialism and the North American Indians”: *Journal of Ethnic Studies* 1, 15–44.
- Holdich, T. H. 1916. *Political Frontiers and Boundary Making*. London.
- Isaac, B. 1990. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford.
- Jacobs, W. R. 1994. *On Turner’s Trail: 100 Years of Writing Western History*. Lawrence.
- Jacobsen, T. – Lloyd, S. 1935. *Sennacherib’s Aqueduct at Jerwan*. Chicago.
- Karg, N. 1999. „Gre Dimse 1998: a Preliminary Report”: Tuna, N. – Öztürk, J. (szerk.): *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1998*. Ankara, 237–296.
- Kessler, K. 1980. *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*. Wiesbaden.
- Kessler, K. 1995. „Shubria, Urartu and Ashur: Topographical Questions around the Tigris Sources”: Liverani, M. (szerk.): *Neo-Assyrian Geography*. Roma, 55–67.
- Kohl, P. 1987. „The Ancient Economy, Transferable Technologies and the Bronze Age World-System: a View from the Northeastern Frontier of the Ancient Near East”: Rowlands, M. – Larsen, M. – Kristiansen, K. (szerk.): *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge.
- Körüğlu, K. 1998. *Üçtepe*. Ankara.
- Lamar, H. – Thompson, L. (szerk.) 1981. *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven.
- Lanfranchi, G. B. – Parpola, S. 1990. *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. State Archives of Assyria 5. Helsinki.
- Lattimore, O. 1962. *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928–1958*. London.
- Liverani, M. 1979. „The Ideology of the Assyrian Empire”: M. Trolle Larsen (szerk.): *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen, 297–319.
- Liverani, M. 1992. *Studies in the Annals of Ashur-nasir-pal II.2: Topographical Analysis*. Roma.
- Luttwak, E. N., 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*. Baltimore.
- Machinist, P. 1983. „Assyria and Its Image in the First Isaiah”: *Journal of the American Oriental Society* 103, 719–737.
- Mathisen, R. – Sivan, H. (szerk.) 1996. *Shifting Frontiers in Late Antiquity*. Hampshire.
- Matney, T. 1998. „The First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report”: *Anatolica* 24, 7–30.
- Matney, T. – Somers, L. 1999. „The Second Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province”: *Anatolica* 25, 1–26.
- Maxwell-Hyslop, K. R. 1974. „Assyrian Sources of Iron: a Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”: *Iraq* 36, 139–154.
- Miller, R. – Miller, B. 1955. „Further Notes on Tibetan Ceramics: a Preliminary Field Report”: *Far Eastern Ceramic Bulletin* 7, 1–5.
- Oppenheim, A. L. 1967. „Essay on Overland Trade in the First Millennium BC”: *Journal of Cuneiform Studies* 21, 236–254.
- Parker, B. J. 1997a. „The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective”: Parpola, S. – Whiting, R. (szerk.): *Assyria 1995*. Helsinki.
- Parker, B. J. 1997b. „Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier”: *Iraq* 59, 77–87.
- Parker, B. J. 1998. „Archaeological Evidence for the Location of Tushan: a Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria”: J. Prosecký (szerk.): *Intellectual Life in the Ancient Near East: Papers Presented at the 43rd Rencontre Assyriologique Internationale, Prague, July 1–5, 1996*. Prague, 299–314.

- Parker, B. J. 2001. *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki.
- Parker, B. J. – Creekmore, A. – Easton, C. 2001. „The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP) Excavations and Survey at Boztepe and Intensive Survey at Talavaş Tepe, 1999: A Preliminary Report”: N. Tuna – J. Öztürk – J. Vêlibeyoğlu (szerk.): *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*. Ankara, 565–591.
- Parpola, S. 1981. „Assyrian Royal Inscriptions and Neo-Assyrian Letters”: F. M. Fales (szerk.): *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis*. Roma, 117–142.
- Parpola, S. 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*. State Archives of Assyria 1. Helsinki.
- Perdue, P. 1987. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500–1850*. Cambridge.
- Pounds, N. J. G. 1951. „The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France”: *Annals of the Association of American Geographers* 44, 51–62.
- Prescott, J. R. V. 1972. *Political Geography*. London.
- Prescott, J. R. V. 1987. *Political Frontiers and Boundaries*. London.
- Reade, J. 1978. „Studies in Assyrian Geography Part 1: Sennacherib and the Waters of Nineveh”: *Revue d'Assyriologie* 72, 50–72.
- Radner, K. (szerk.) 1998. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 1, Part I: A*. Helsinki.
- Radner, K. (szerk.) 1999. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Vol. 1, Part II: B–G*. Helsinki.
- Radner, K. – Schachner A. 2001. „From Tushan to Amēdi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period”: N. Tuna – J. Öztürk – J. Vêlibeyoğlu (szerk.): *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*. Ankara, 729–776.
- Ratzel, F. 1897. *Politische Geographie; oder, die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*. Berlin.
- Redfield, R. – Linton, R. – Herskovits, M. J. 1936. „Memorandum for the Study of Acculturation”: *American Anthropologist* 10, 151–169.
- Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis: A Source Book*. Chicago.
- Rice, P. M. 1998. „Contexts of Contact and Change: Peripheries, Frontiers and Boundaries”: J. Cusick (szerk.): *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change, and Archaeology*. Carbondale.
- Rivers, W. H. R. 1926. *Psychology and Ethnography*. London.
- Rowlands, M. – Larsen, M. – Kristiansen, K. (szerk.) 1987. *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge.
- Saggs, H. W. F. 1955. „The Nimrud Letters, 1952. Part II: Relations with the West”: *Iraq* 17, 126–154.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kulture der Urartäer*. Darmstadt.
- Spencer, E. H. 1961. „Types of Contact and Process of Change”: H. S. Edward (szerk.): *Perspectives in American Indian Culture Change*. Chicago, 517–544.
- Stein, G. J. 1999. *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Tucson.
- Tadmor, H. 1994. *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*. Jerusalem.
- Turner, F. J. 1920. *The Frontier in American History*. New York.
- Ussishkin, D. 1982. *The Conquest of Lachish by Sennacherib*. Tel Aviv.
- van Dommelen, P. 1997. „Colonial Constructs: Colonialism and Archaeology in the Mediterranean”: *World Archaeology* 28, 305–323.
- van Dommelen, P. 1998. *On Colonial Grounds: A Comparative Study of Colonialism and Rural Settlement in First Millennium BC West Central Sardinia*. Leiden.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System*. New York (második kiadás: 1980; magyarul: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, 1983).
- Weiss, H. (szerk.) 1986. *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium BC*. Guilford, Connecticut.
- Wilhelm, G. 1989. *The Hurrians*. Wiltshire.
- Wilkinson, T. J. – Tucker, D. J. 1995. *Settlement Development in the North Jazira, Iraq: A Study of the Archaeological Landscape*. Baghdad.
- Wilkinson, T. J. – Barbanes, E. 2000. „Settlement Patterns in the Jezira during the Iron Age”: G. Bunnens (szerk.): *Essays on Syria in the Iron Age*. Louvain, 397–422.
- Wilson, T. M. – Donnan, H. (szerk.) 1998. *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge.
- Wishart, D. J. – Waren, A. – Stoddard, R. H. 1969. „An Attempted Definition of a Frontier Using a Wave Analogy”: *The Rocky Mountain Social Science Journal* 6, 73–81.
- Wiseman, D. J. 1975. „Assyria and Babylonia c. 1200–1000 BC.”: I. E. S. Edwards – C. J. Gadd – N. G. L. Hammond – E. Sollberger (szerk.): *The Cambridge Ancient History*. Cambridge, 443–481.
- White, R. 1991. *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. Cambridge.
- Whittaker, C. R. 1994. *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Baltimore.
- Wynman, W. D. – Kroeber, C. B. (szerk.) 1957. *The Frontier in Perspective*. Madison.
- Yener, K. A. 1982. „A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia”: *Anatolica* 8, 33–76.
- Zimansky, P. E. 1985. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Zimansky, P. E. 1998. *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies*. New York.
- Zadok, R. 1989. „Notes on the Historical Geography of Mesopotamia and North Syria”: *Abr-Nahrain* 27, 154–169.
- Zadok, R. 1995. „The Ethno-Linguistic Character of the Jezireh and Adjacent Regions in the 9th–7th Centuries (Assyria Proper vs. Periphery)”: M. Liverani (szerk.): *Neo-Assyrian Geography*. Roma, 217–282.